

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

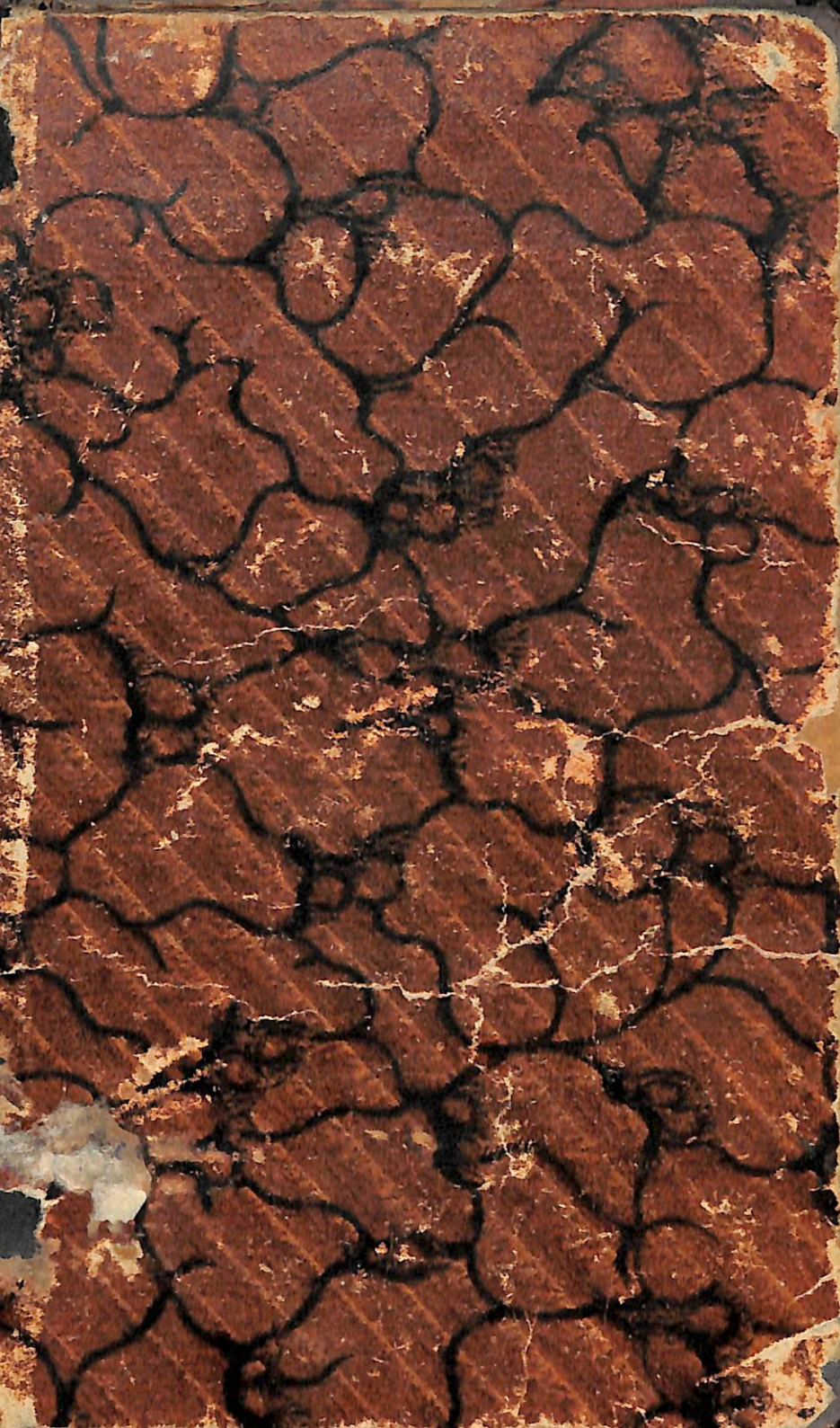
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

19 NOV 2011

891.99

Խ-27

ԱՄ

ԼԵՒՈՆ ԽՆՆԱՆՆԱԾՆԸ

3

ՏԷՐ-ՄԱԹԱԼ

..ԵԻ

~~Խ-27~~ Խ-27

ԻՒՐ ԶՈՅԵՐԸ

(ԵՂՆՐԱԿԱՆ ՎԷՊ)

I ՀԱՏՈՐ

Հրատարակութիւն Ստեփան Պողոսեանի

LIBRARY
107. East
1006 f.
Jenina

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐԱԳՕԼ

Տպարան Գէորգ Ս. Սանդեանցի

1903

15-015-938

273302 744

Дозволено Цензурою. Тифлисъ, 16-го Августа 1903 г.

1719

41

ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵՐ.

Ձեզ եմ նուիրում թոյլ ոյժերիս փոքրիկ աշխատութիւնը՝ «Տէր-Մաթալ և իւր զոհները»: Այն, ձեզ եմ նուիրում, ձեզ, որոնց կարօտը վառ բոցերով ստէպստէպ հրդէհ է առաջ բերում իմ հոգեկան աշխարհումը, միշտ կենդանի պահելով սրտումս սէր դէպի հայրենի սար ու ձորը, քար ու թուփը, հայրենի մրոտ խրճիթը և այն ամենը, որոնք հեռու, շատ հեռու են ինձանից, բայց և նոցա նուիրական յիշատակները անմահ հոգիների պէս միշտ սաւառնում են մտաւոր աշխարհումս՝ կեանք, յոյս ներշնչելով ինձ: Առանց այդ սրբազան զգացմունքի կեանքը՝ կեանք չէ, այլ լոկ դատարկութիւն. առանց այդ սրբազան զգացմունքի յոյսը՝ կատարեալ յոյս չէ, այլ առանց թեթուչուն:

Ո՛հ, հայրենի մրոտ օջախ... որքան քաղցր է ինձ համար քո սև առաստաղը, քո կիսասև սիւները, որոնք հսկաների պէս իրանց թևերի վրա են պահում այն ամեն ծանրութիւնը, որը, կարծես, սպառնում էր ցած իջնել մարելու քո թոնրի վառ կրակը: Այդ կրակի սէրը կրակ է դառել և ինձ այրում է.... Այն, ինձ

այրում է... այդ կրակի թոնրի կողքին առաջի անգամ ես տեսայ Տէր-Մաթալներին, այդ սիւների սև առատադի տակին առաջին անգամ ես տեսայ Գէվօ-Գալօներին:

Իմ հայրենակիցներ. սթափուեցէք, ամեն ինչով կռիւ մղեցէք ձեր այդ զազրելի գաւակների դէմ: Վըստահ եմ, դուք կը ծնէք Յարութներ, Երօներ, որոնք և հերոսաբար կը նետուին կեանքի փշոտ ասպարէզը, մաքրելու և ջախջախելու ձեր տղրուկներին: Վստահ եմ, որ դուք կը ծնէք այդպիսի հերոսներ, որոնք ձեր փրկութեան խաչը իրանց ուսերի վրա առած՝ դէպի առաջ կընթանան, ուր Մհօները՝ բազաւորութեան գազաթնակէտին հասած՝ կընկնեն Յարութների դաշոյներիցը և Տէր-Մաթալները՝ Քրիստոսեան սեղանից՝ իրանց արիւնով ներկելով այն: Օ՛, այն ժամանակ, գուցէ և իմ մեռած, սև գերեզման իջած ոսկորներս հանգիստ կառնեն և ես գերեզմանիս խորքից, անզունդից կը գոչեմ, սիրասուն հայրենիք, հասել է քո վերածնութեան ժամը.....

Օ, այն ժամանակ ես փոքր ինչ հասած կը լինեմ իմ նպատակիս: Գէվօ — Գալօներ, Մհօներ, Տէր-Մաթալներ նոր ցեցեր չեն. դժբաղդ հայ ազգը տուել ու տալիս է դոցա: Տուել ու տալիս է անողոք բազդի հարուածից ընկած Սօնաներ, որոնք իւրաքանչիւր աւրի ինչ-ինչ հանգամանքներից խեղդուած, ընկնում են անբազդութեան վիհը: Դուք չէք լսում նոցա բողոքը, նոցա հեծեծանքը: Վեանքի խռովայոյզ ովկիանոսում անհետ կորչում են նորա: նոցա բողոքի, նոցա դառնագին հեծեծանքի ձայները խուլ

հառաչանք են տալիս միայն հայկական մրտա յարկի տակին:

Միայն Սօնաներ, որ իր նամակներով աշխարհ բերեց իր վիշտը, հասցնելով նրան մեզ, որի նկարագրութեամբ մենք չենք օգտուել մեր երևակայութիւնից, այլ աշխատել ենք, որքան կարելի է, անփոփոխ ձեզ տալ, թողնելով համարեա անփոփոխ և նրա նամակները, որոնք կէտ առ կէտ բերում ենք այստեղ և ձեզ ենք յանձնում այդ թշուառ գոհի դատը:

Լեւոն Խանսանսան.

նակ սարսուռ է առաջ բերում մարդու մէջ և վերջինս ակամայից ենթակայ է լինում զանազան ցնցումների: Թռչունների երգերը՝ նրա սփերին արածող կենդանիների ձայների հետ՝ թռչում, անցնում են հեռու, շատ հեռու: Գեղեցիկ է լճակը, երբ արևի ճառագայթները խաղում են նրա մակերևոյթի վրա. գեղեցիկ է, երբ նրա երեսին լողացող նաւակներից նայում ես հեռու. քեզ թւում է, թէ արևի կտորներ են, որ անընդհատ թափւում են նրա որկորը: Մի տեղ թռչունների երամներն են փախչում նաւակիցդ. մի ուրիշ տեղ ձկների խառնիճազանճ բազմութիւնն է թռչկոտում առաջիդ, ասես լեզգիկայ են պարզալիս: Քեզանից հեռու ձկնորսների նաւակներն են հանգարտ շարժւում և իրանց ուռկանը ջուրը նետում: Պարզ ու մաքուր է ջուրը. լինում են բուլէներ, որ դու ազատ տեսնում ես նրա յատակի այս ու այն կողմ փախչող ձկներին: Տեղական չէ նրա ալէկոծումը. մոռյւում է մի քանի ժամերով, կամ օրերով ու դարձեալ իր առաջուայ կերպարանքը ստանում:

Նրա շրջակայքում հեռուից լսում է քրտնաջան երկրագործի «հօրօվիկ» քաղցր մեղեդին. դեռ տարուայ այդ ժամանակին ցանքը վերջացած չէ. դեռ տեղ-տեղ գործում է արօրը, գութանը՝ բաղկացած 4-5 գոյգ գոմէշ-եղջերից: Նահապետական է ամեն ինչ. նահապետական գրութեան մէջ են դտնւում և գեղջուկի նիստ ու կացը, նրա տուն-տեղը վար ու ցանքը և այն ամենը, ինչ աչքի է ընկնում:

Առօրեայ պարէնը ժողովուրդը հայթհայթում է երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ. ինչ

կարծիր, որ բոլոր այդ արհեստները դարձեալ գրտեն նահապետական հողի վրայ:

Կէսօրից բաւական անցել էր. կլթի ոչխարները արդէն ծիծ տուել իրանց գառներին և բաւականին հեռացել էին Ե... գիւղի հայլաղ տեղից: Գառնաբաժներն էլ, փոքրիկ տղաներ և աղջկերբը, գառները իրար խառնած՝ գրոյց անելով՝ հեռանում էին իրանց վրաններից, որ արածացնեն իրանց փոքրիկները և որքան կարելի է լաւ կշտացնեն: Գառնաբաժներից երկուսը, որոնց միշտ իրար հետ կարելի էր տեսնել, ամենից վերջ հեռւում էին իրանց ընկերներին. դոցանից մէկը այդ գիւղի Սեփանեց Գէվօյի աղջիկ՝ Սօնան էր, միւսը՝ Ալաշկերտցոնց Գաւթի տղա Երուանդը, որին գիւղացիները Երօ էին անուանում:

Երկու հասակակից կայտառ մանուկներ էին, որոնց ամառ, ձմեռ միասին կարելի էր տեսնել կամ գառների քամակին՝ գառներ արածացնելիս, կամ խաղալիս: Սօնան և Երօն մօտեցան Աղտաշի սարի ստորոտին, թողեցին գառներին ազատ արածելիս, իսկ իրանք իրար կողքի նստելով՝ մէկ նայում էին իրանց վրաններին, մէկ իրանց գառներին և բարձր ձայնով գրոյց անում:

— Գիտես, Սօնա ջան, ինչ թագա խաբար կայ. որ ասեմ, թուրումուրդ կը շորանայ:

— Ի՞նչ կայ որ, Երօ ջան, — երկշոտ կերպով հարցրեց Սօնան:

— 2է, չեմ ասի, Սօնա, մինչև չ'երդուես, ինչ որ ասեմ, կը կատարես:

— Ա՛յ, էն սարի գլխի սուրբ Յովհաննէսը վկայ՝

կրկատարեմ,—պատասխանեց Սօնան, ցոյց տալով
դէպի մօտակայ սարը, որի գլխին երևում էին մի
քանդուած մատուռի աւերակներ:

—Դէհ, որ կրկատարես, ես էլ կ'ասեմ. էս օր
հայրս քաղաքից եկաւ. շատ լաւ-լաւ բաներ էր
պատմում և ասում, որ էս տարի աշուն մեր գիւղում
դպրոց է բացուելու և որ ինձ պիտի ուղարկի էդ
դպրոցը ուսում առնելու, եթէ ես գնամ ուսում առ-
նելու, դու էլ կըզմտ, թէ ո՞չ, ես առանց քեզ չեմ
գնալ:

—Ես ինչի համար ուսում առնեմ. ես խօսմ
տղայ չեմ,—պատասխանեց Սօնան դարմացած:

—Ի՞նչպէս թէ «ինչի համար ուսում առնեմ». բա
մեր քաղաքի աղջիկները զիժ են, որ ուսում են առ-
նում. միթէ հայրիկդ չէ պատմել. ես խօսմ սուտ չեմ
ասում:

—2ի պատմել. դէհ որ էգպէս է, ես էլ մօրս
կ'ասեմ, որ ինձ ուղարկի:

Տիրեց լուռութիւն. Սօնան սկսեց տարակուսած
մտածել. նա մնացել էր դարմացած թէ՛ ինչո՞ւ հա-
մար դպրոց են հիմնում, երբ առանց այն էլ իրանք
շատ երջանիկ և շատ ուրախ են անցկացնում իրանց
օրերը: Նա չէր կարող հաշտուել, մանաւանդ, այն
մտքի հետ, թէ ինչպէս իրանց սիրուն գառները
պիտի յանձնեն ուրիշների պաշտպանութեան ու խը-
նամբին: Ապագայ օրերը, ուսուցչի առասպելական
պատիժները մի արտասովոր երկիւղ էին առաջ բե-
րել նրա մէջ և նա ճիգ ու ջանքեր էր գործ դնում
ցրել, հեռացնել իրանից այդ մաշող մտքերը: Սակայն

այդ ապարդիւն էր անցնում: Նա այնպէս անզգայ
ենթակայ էր եղիլ այդ մտքերին, որ մինչև անգամ
ուշադրութիւն էլ չէր դարձնում թէ իր գառները իրա-
նից բաւականին հեռացել են: Երբ նա զգաց այդ՝ մի
երկիւղ անցաւ նրա մտքով, բայց շուտ հանգստացաւ,
երբ տեսաւ, որ Երօն գառների մօտին է արդէն: Ինքն
էլ շտապեց նրա մօտ:

Աղտաշը, Ե... գիւղի ահաւոր լեռուր, ինչպէս
միշտ, այս անգամ էլ ծածկուել էր թանձր մշուշնե-
րով, որոնք հետզհետէ ցածրանում և տարածում
էին նրա ստորոտներում, երկիւղ սփռելով նրա շրջա-
կայքում գտնուած մարդկանց և կենդանիների վրա:
Մշուշի ժամանակն է քուրդ աւազակը ցած իջնում
իր որջիցը՝ թուցնելու տաւարապահների առաջից նրա
եզները, կովերը. մշուշի և մառախուղի հետն է իր
որսը ճանկում ու փախչում այդ լեռան ահարկու
գայլը, արջը: Այս էր պատճառը, որ մեր գառնարա-
ծները սկսեցին երկիւղ կրել և խմբուել միասին ու
քիչ-քիչ առաջ խաղալ դէպի իրանց վրանները: Սորա
բոլորն էլ լուռ էին կամ խօսում էին շատ սակաւ,
որովհետև ամենքն էլ գիտէին, որ խօսալու ժամա-
նակ չէ. գիտէին, որ այսպիսի ժամանակ համ իրանց
վտանգ սպառնում, համ իրանց գառներին:

—Ա՛յ, տեսնում ես, Սօնա ջան, ինչի է նման
մեր հալը, ինչի ենք մենք նման. դէհ, հսկի՛ր, նայի՛ր
աչալուրջ, թէ չէ սիրուն գառներդ արենախում գայլի
բերանը կ'ընկնեն. բացի այդ, մենք միշտ խօսմ փոքր
չմնք մնալու, որ գառներ արածացնենք. ա՛յ, եղբայրս
էլ առաջ մեր գառներն էր պահում, բայց այժմ արօ-

րի մաճն է բռնիլ, իսկ մենք որ դպրոց գնանք, հայրս ասում էր, նրա պէս մաճկալ չենք լինելու, չինովնիկ, մեծ մարդ կըլինենք:

Այսպէս դիմեց նորից Երօն Սօնային, շարունակելով բռնի դառները դէպի վրանների կողմը:

— Էհ, ինչ ունեն էգ չինովնիկները. չէ որ նրանց ո՛չ կաթ կայ, ո՛չ մածուն և ո՛չ էլ էսպիսի դարագետոզ դառներ. բացի այդ, միթէ ամեն կարգացողը չինովնիկ է դառնալու: Աման, Երօ, ես այսօր շատ եմ վախենում այս մշուշիցը:

— Դու միշտ էլ վախկոտ ես եղել, ինչ կայ մշուշի մէջ. շատ-շատ պիտի մի՛ կամ երկու գառ փախցնի դայլը. էլ ինչ կարող է պատահել:

Դեռ Երօն չէր վերջացրել իր խօսքերը, երբ գառները, համարեա թուրը, իրար վրայ թափուելով վազեցին դէպի իրանց փոքրիկ տէրերը: Փորձանքի առաջի ընկերին Երօն ոչինչ չընկատեց. բայց երբ քիչ սրտապնդուեց, Սօնային այլևս չը տեսաւ. նա մնացել էր գառների ահագին խմբերի տակ որոնք միանգամից դէպի նրա կողմն էին վազել: Երկիւղից թէ ոտքի տակ տրորուելուց նա ուշաթափ տարածուել էր գետին:

Մի ակնթարթում Երօն վրա հասաւ, զրկեց նրա փոքրիկ գլուխը և բարձր ձայնով օգնութիւն սկսեց կանչել: Գասկած չըկար, որ գայլ էր մտել նոցա գառների մէջ. սակայն նրան ինչ փոյթ. տեսնելով Սօնային այդ դրուժեան մէջ, նա ամեն ինչ մոռացաւ և՛ վշտից թէ երկիւղից, հեկեկալ սկսեց. ինքն էլ իրան այդ հաշիւ չէր տալիս:

— Սօնա, այ՛ Սօնա ջան, վեր կաց. ոչինչ չի պատահել. գայլը արդէն հեռացել է. մեր տղերքը հրէն, հեռացրեցին նրան. միայն մի գառի է վիրաւորիլ: Սակայն Սօնան ուշքի չէր գալիս. իսկ Երօն չէր դադարում լաց լինելուց: Երօն աւելի երեսը մօտկացրեց նրա թուլացած դէմքին և արտասուքի հետ սկսեց համբուրել նրա երեսը: Մինչ սոքա գտնուում էին այս դրուժեան մէջ, նոցա դառնարած և հաստկով աւելի մեծ ընկերները վրա հասան և սկսեցին ջուր սրսկել թշուառ Սօնայի երեսին, տրորել նրա վիզը, երեսը, որից յետոյ նա մի կերպ, հետզհետէ ուշքի եկաւ. սակայն դեռ մնացել էր պարկած գետին: Ընկերներից մէկը ջուր առաջարկեց խմելու. սակայն Սօնան դեռ լուռ էր, նա մնացել էր ապշած. ինքն էլ լաւ չէր ըմբռնում, թէ ինչ է պատահել իր հետ:

— Խմիր, Սօնա ջան, վրաբերեց Երօն, բան չի պատահել, վախեցած կը լինիս:

— Սօնան լուռ հնազանդուեց նրան՝ մի քանի կում ջուր խմեց և ցածր ձայնով յայտնեց Երօյին, որ իր գլուխը սաստիկ ցաւում է:

— Էհ, բաւական է նազ անես, Սօնա — միաբերան կըկնեցին բալոր գառնարածները, — ինչ կայ որ, երկիւղից շշմոցիր, վեր ընկար. էլ ինչ ես մտածում. վեր, վեր, ժամանակ է արդէն, կըգնանք տուն, կը քնես, կ'լաւանաս, ամեն բան էլ կը մոռանաս:

Երօյի օգնութեամբ Սօնան հազիւ ոտքի կանգնեց և յենուելով նրա ձեռնափայտի վրա, սկսեց կամացկամաց հանգստանալով հետևիլ գառներին, որոնց

Երօն քշում էր դէպի վրանները: Մութն արդէն սկսել էր տարածուել:

II.

Վաթսունից աւելի երկար ու ձիգ տարիներ էին անցել այնօրից, երբ ե... գիւղի ժողովուրդը թողնելով իր սեփհական տուն-տեղը, հայրենի օջաղը և ամեն նուիրականը Ալաշկերտի գաւառում և հազիւ իր գլուխը քրդի սրից ազատելով, իր սիրելիների հետ ապաստան գտաւ Գեղարքունեաց երկրի այդ աչքի ընկնող գիւղումը:

Դժբազդ այդ ժողովուրդը, միշտ կրելով իր վզի վրա սև բազդի լուծը, վարելով, համարեա աստանդական և հալածական կեանք և բնակութիւն հաստատելով այդ երկրում, միշտ հաւատարիմ մնաց իր նախնիքների սովորութիւններին: Նոյն պարսպմունքը թէ զըստում և թէ իր յարկի տակ, նոյն առօրեայ նիստ ու կացը, նոյն խաւարամիտ շարքաշն էր նա, ինչ էր իր թշուառ հայրենիքում: Այստեղ, իհարկէ, խօսք էլ չէ կարող լինել կրթութեան ձևի մասին: Կրթութեան զեկավարները իրանց ծուխի տէրտէրներն էին. տարարազգաբար, սոքա էլ իրանց մտաւոր հասկացողութեամբ ոչնչով բարձր չէին կանգնած իրանց հօտիցը. բաւական էր միքանի տարի յաճախել եկեղեցու ծիսակատարութիւններին, այն ժամանակ քահանայացու տիրացուն պատրաստ էր: 2ը պէտք է մոռանալ, որ դոցա և սկզբնական կրթութիւնը կատարուել է միևնոյն տէրտէրների ձեռքով: Այրենարան,

նազմոս, ժամագիրք, շարական և շատ-շատ նարեկ, ահա այն շիօլան, ուր պատրաստուում էին այդ տարբազդ ժողովրդի առաջնորդները. իսկ եթէ զրա վրա աւելացնենք և այն, որ այդ ամենը աւանդուում էր առանց թարգմանութեան, այն ժամանակ պատկերը կատարեալ կը լինի:

Ահա այսպիսի մի ժամանակում էր, որ կառավարութեան հոգացողութեամբ բացուեց այդ գիւղի տարրական, երկսեռ դպրոցը: Հասկանալի է թէ, սրպիսի խորթ աչքով պիտի նայէր ժողովուրդը այդ նորարաց դպրոցի վրա:

Սկզբում գիւղի տէրտէրները փորձեցին համոզել իրանց միամիտ հօտին՝ չը տալ իրանց որդիներին դպրոցը. բայց կառավարչական սպասնական հայեացքը խսկոյն զգաստացրեց դոցա. քահանաներին պարտաւորեցրին, որ աւաջ դոքա՝ իբրև օրինակ իրանց ժողովրդի, իրանց որդիներին ուղարկէին դպրոցը: Թէև ծանր էր դոցա համար այդ առաջարկը, բայց ինչ կարող էին անել. նոքա ստիպուած եղան կատարել այդ. և այսպէս հետզհետէ ժողովրդն էլ հետևեց իր տէրտէրներին:

Աւելորդ է սսել, որ Երօն և Սօնան էլ մտան դպրոցի աշակերտների ցանկի մէջը և իրանց ընդունակութեամբ սիրելի էին իրանց ուսուցիչներին: Գասերից յետոյ Երօն միշտ յաճախում էր Սեփանեաց Գէվօյի տունը՝ Սօնայի դասերը սովորեցնելու, միասին նրա հետ դասեր սովորելու. իսկ առաւօտները իրանց գիւղի եկեղեցու մօտ այնքան պիտի սպասէր, որ Սօնան յայտնուէր, որի հետ և շարունակում էր իր

ճանապարհը դէպի դպրոցը: Այսպէս անցաւ հինգ տարի: Հասաւ հրաժեշտի ժամը, երբ Սօնան և Երօն ընդմիջտ պիտի թողնէին դպրոցական կեանքը: Երկուսն էլ աճել, դեղեցկացել էին. երկուսի սրտումն էլ առաջ էր եկել մի արտասովոր գրութիւն՝ չը բաժանուել իրարուց: Սակայն ինչպէս վարուէին: Երօյի հայրը պատրաստուած էր մի քանի ամսից յետոյ ուղարկել նրան ուսաստանի քաղաքներից մէկում, շարունակելու իր կրթութիւնը. իսկ Սօնայի ծնողները անպարկեշտ էին համարում, որ մի հասած տղայ այսուհետև տեսակցութիւն ունենայ, իրանց դստեր հետ որը քայլ առ քայլ մօտենում էր հասունութեան. ըստ տեղական սովորութեան 13—14 ասրեկան աղջիկը արդէն հարսնացու էր համարուում: Յաճախ այդ հասակից փորբերն էլ մտնում էին ամուսնութեան գիրկը՝ շնորհիւ իրանց ծնողների կամայականութեան և բարբարոս սովորութեան:

Այն օրից, երբ յայտնի եղաւ, որ Երօն պիտի բաժանուէր իր հայրենի գիւղից, հետևապէս և Սօնայից, տըխրութեան մելամաղձոտութեան ամպերը մերթմերթ այնպէս էին կուտակուում նրա գլխին, որ նա ակամայից անձնատուր էր լինում նոցա. ժամերով, յաճախ և օրերով թափառում էր դաշտում, հաշիւ ու համար չը տալով ինքն իրան՝ թէ ինչ է աճում: Լինում են բոպէներ, որ մարդը չի լսում գիտակցութեան ձայնին, այլ հետևում է մի խորհրդաւոր ներքին զրդման և լուռ ու մունջ կերպով իրական աշխարհ է բերում նրա իւրաքանչիւր պահանջը, թեկադրածը:

Ահա այսպիսի մի արտասովոր գրութեան մէջ էր գտնուում և Երօն:

Ակներև է, որ ծնողները ուշադրութիւն էլ չէին դարձնում իրանց որդու այս գրութեան վրա և կարծում էին, որ նա շուտով հեռանալու է տանից տեղից այդ պատճառով և աշխատում է իր կարօտը հանել հայրենի հողից:

Իսկ Երօյի տխրութեան պատճառը յիրաւի միթէ այդ էր.— ո՛չ, նա երբեմն ենթարկուած էր տխրութեան ալիքներին նրա համար, որ չէր կարողանում տեսնուել, խօսել իր Սօնայի հետ. աւելի ևս կրկնապատկուում էր նրա այդ գրութիւնը նաև այն ժամանակ, երբ մտածում էր, որ Սօնայից պիտի բաժանուի առանց տեսնուելու նրա հետ, վերջին հրաժեշտ ասելու: Բայց և այնպէս զնալ նա ցանկանում էր. նա սիրում էր ուսում, կրթութիւն: Մի օր, երբ Սօնան վերադառնում էր իրանց արտիցը, ուր ճաշուայ հաց էր տարել բանւորներին և գլուխը կախ զցած՝ շտապում էր դէպի տուն, յանկարծ նրա ականջին դիպաւ մի քաղցր երգի ձայն, որը դիւթիչ ազդեցութիւն ունեցաւ նրա վրա. նա ամբողջ մարմնով ցնցուեց, մի սարսուռ զգաց իր երակներում, մի բոպէ կանգ առաւ, ուշի ուշով լսեց այդ ձայնը և ապա, զգալով, որ տեսնողներ կըլինեն, սկսեց կամաց-կամաց շարժուել, շարունակել իր ճանապարհը: Չայնը չէր դադարում և հետզհետէ մօտենում էր նրան, այնպէս, որ նրա իւրաքանչիւր բառը պարզ գարնուում էր Սօնայի ականջին. վերջապէս նա լսում էր պարզ հետևեալ խօսքերը:

17/9

Մշու սարեր կրակ դառած՝ աւեր արին ամեն ինչ.
 Այդ կրակից սիրտս ընկաւ՝ խորովում է ամեն ինչ.
 Մշեցի չեմ, որ դիմանամ՝ տանել կարեմ ամեն ինչ.
 Մշեցին էլ թալան եղաւ՝ թողեց փախաւ ամեն ինչ:
 Ո՛վ խղճում է, ո՛վ գութ ունի՝ թող հանդցնէ այդ կրակ.
 Մշու սարեր դեռ ծխում են՝ պլպլում է այդ կրակ.
 Ի՛նչ սև օրեր, սիրտս մտաւ՝ անհանդչելի այդ կրակ.
 Մշեցին էլ թալան եղաւ՝ թողեց փախաւ այդ կրակ:
 Ջէյրան եարս ինձ մօռացաւ՝ գերի ընկաւ քրդի ձեռք.
 Մշեցի չեմ՝ սիրտ կոնենեամ, դիմել կուզեմ քրդի ձեռք,
 Ա՛խ, եթէ մի օր ես էլ գերի կ'նկնեմ քրդի ձեռք.
 Եարիս տեսնեմ՝ շղթայովս կը ջարդոտեմ քրդի ձեռք:

Վերջապէս ձայնը դադարեց երգելուց: Սակայն Սօհան դեռ շարունակում էր իր դանդաղ քայլուածքը: Նա ճանաչում էր այդ ձայնը. նա գգում էր, որ երգողը տեսել է իրան և շտապում է դէպի իր կողմը. բայց թէ ինչո՞ւ ինքը չէր շտապեցնում իր քայլերը, ինքն էլ չը գիտէր: Մինչ սա այսպէս մտածում էր, յանկարծ լսուեց Երօյի բարևի քաղցր ձայնը:

— Բարև, Սօհա, երևի գիտէիր, որ երգողը ես եմ, որ այդպէս ուշի ուշով ականջ էիր դնում. այդ սրտեղից ես գալիս. նայելով ուղիդ նրա աչքերի մէջ, հարցրեց Երօն:

Սօհան՝ նայելով այս ու այն կողմ և տեսնելով, որ ոչ ոք չը կայ, հագիւ լսելի ձայնով պատասխանեց. ես վաղուց քո երգելու ձայնը չեմ լսել, էլ սրտեղից կարող էի ճանաչել քո ձայնը. յոգնել եմ, ճաշուայ հաց էի բերել մերոնց:

— Բայց ես որ երգէի, արգիօք, կը լսէիր ինձ

այնպէսի ուշի ուշով, ինչպէս քիչ առաջ ականջ էիր դնում քեզ իբր անծանօթ մի ձայնի:

— Ես երգի սիրահար չեմ. միթէ դեռ մանկութիւնիցս չես յիշում, որ ես երգեր չէի սիրում. ես լաւ ձայն չունիմ և չեմ էլ սիրում, երբ ուրիշները յաջող և լաւ ձայնով երգում են:

— Ո՛հ, Սօհայ, որքան բաղդաւոր կը լինէի, երբ դու խօսէիր հետս այն լեզուով, այն սրտով, ինչպէս մեր աշակերտական ժամանակը. ինչո՞ւ տարիքը այդպիսի փոփոխութիւն առաջ բերին քո մէջ:

— Ի՛նչպէս կարող եմ խօսել, երբ այն ժամանակ դեռ երեխայ էի, իսկ այժմ խօմ երեխայ չեմ:

— Ո՛րպիսի փոփոխութիւն, Սօհա ջան. դեռ մի երկու ամիս էլ չի անցել, երբ մենք, աւարտելով, թողինք դպրոցը. սրբան երջանիկ կը լինէի, երբ մեր դառնարածութեան պարզութիւնը նորից մեզ վերադառնար. բայց, աւագ, անցան այդ մանկութան անմեղ օրերը, երբ սիրտը և լեզուն ներդաշնակ են իրանց գործունէութեան մէջ. իսկ այժմ. այժմ ինչ ենք մենք. — դարձեալ նոյն երեխաները կեղծութեան դիմակի տակ մտած. այո, որքան մենք աճում ենք, այնքան էլ մեր իւրաքանչիւր գործունէութիւնը համեմունք ենք ձևականութեամբ: Ինչ և իցէ, թողնենք այդ, երբ դու այդքան վշտանում ես. բայց գիտես, արդեօք, որ հայրս ինձ մի քանի ամսից յետոյ ուղարկելու է Ռուսաստան՝ այնտեղի քաղաքներից մէկում կրթութիւնս շարունակելու: Տեսնենք, ո՞ւր է վճռելու և ո՞ր քաղաքն է իմ բաժինն ընկնելու: Գուգես, Սօհա ջան, որ ես զնամ ուսում առնելու:

—Այդ դարձեալ քո դործն է. դու ինձանից շատ լաւ ես ըմբռնում այդ հարցի պատասխանը. միթէ մօռացար, ինչ էիր ասում մեր փոքր եղած ժամանակը. դու չէիր, որ միշտ ասում էիր թէ՛ ուսումը շատ լաւ բան է, մարդի ազնուացնում, լաւ մարդ է դարձնում: Ա՛ման, Երօ, տեսնում ես, որ էն ճանապարհով մարդ է գալիս, հեռացիր ինձանից՝ լաւ չէ:

Երօն՝ տեսնելով, որ գիւղից դէպի իրանց են գալիս, շտապեց, մտաւ մօտակայ ձորը, իսկ Սօնան շարունակեց իր ճանապարհը դէպի գիւղը:

Չորում, նստելով թփի տակին, մօտակայ առուակի եզերքին, Երօն սկսեց լուրջ քննադատել Սօնայի կցկտուր պատասխանը. այսպէս ենթադրեց, այնպէս չափեց, ձևեց, բայց դրական ոչինչ չըստացաւ: Նա զարմանում էր, թէ այդ ինչ փոփոխութիւն և սառնութիւն է առաջ եկել նրա մէջ: Վերջապէս եկաւ այն եզրակացութեանը, թէ՛ հարեանների շար լեզուն է առաջ բերել այդ ամենը:

Այսպիսի բոպէին որտեղից որ էր նրա միտը եկաւ իրանց գիւղացի Գէլ Յովօյնեց Յարութը, որին և նա վճռեց դիմել:

Օրեր այսպէս միանման անցնում էին Երօյի համար: Վերջապէս հասաւ սուրբ Յովհաննէսի ուխտը: Ե... գիւղը մի արտասովոր իրարանցման մէջ ընկաւ՝ պէտք էր պատճառ կերպով ընդունել իրանց ծանօթբարեկամներին, ազգականներին, հարազատներին. պէտք էր և իրանց պատրաստուել՝ դնալու այդ սրբավայրը, ուր իւրաքանչիւր տարի խմբւում է Գեղարքունեաց գաւառի գանազան խումբ ու մութ անկիւն-

ներից ուխտաւորների ստուար բազմութիւնը: Էլ ինչ կռիւներ, քէֆ ու ուրախութիւններ, բազմաձայն աղմուկներ տեղի չէին ունենում այդ խառնիճադանճ ամբօխի մէջ: Ալիօժօլը, նաղարայ գուռնան, լէլէնեների կլկլոցը՝ պակասը լրացնում էին: Իսկ եայլիները, ժողովրդական այդ պարզ ու ուրախ պարերը, մի գմայլեցուցիչ տեսարան էին բաց անում մատուռի շրջակայքում: Ջահիլ տղայ, աղջիկները այստեղ էին՝ սլարզ ու մաքուր երկնքի տակ, բաց դաշտի գրկում իրար տեսնում, հաւանում, այստեղ էին սիրում և սիրւում նորա միմիանցից. այստեղ էր նոցա Սուրբ Յովհաննէսը պաշտպան հանդիսանում և ակներև կերպով ցոյց տալիս թէ՛ նոցա մուրատը, ուխտը կը կատարուի, թէ ոչ. եթէ փոքրիկ քարը կպաւ միանգամից նրա խաչքարին, դա նշան էր, որ ուխտը ընդունելի է, մուրատը կատարուելու է, իսկ եթէ չը կպաւ՝ ոչ:

Ո՛րպիսի ջերմեանդ կերպով բազմութիւնը մըտնում մատուռը և դուրս էր գալիս այնտեղից: Մի փոքրիկ, կիսաւեր մատուռ էր այդ՝ բազկացած չորս կիսափուլ պատերից. տանիքը վազուց անհետացել, աւերուել էր. նրա մէջը մի փոքրիկ սեղան-բեմ կար, ուր կանգնած էր, ձիթից, լենկից, մոմից սեւացած, երկու արշինաչափ մի խաչքար: Խաչքարի այս ու այն կողմ՝ թաբաղներ առաջներին, չարել էին այդ գիւղի Տէր-Գոգօրը, որին ժողովուրդը Տէր-Մաթալ էր անուանում, նրա անզրագիտութեան համար, և իր տիրացուն, որոնք ժողովում էին ուխտաւորների խաչահամբոյրները: Ամբողջ այն շրջակայքը, ուր զբո-

նում էր մատուռը, ծածկուած էր ուխտաւորներով, որոնցից շատերը եկել էին քէֆի, ուրախութեան համար:

Ուխտաւորների մէջ էին և Ալաշկերտցոնց Գաւթի և Սեփանենց Գէվոյի ընտանիքները՝ իրարից բաւականին հեռու: Երօն՝ իբրև ջահիլ տղայ, թափառում էր այս ուխտաւորների մի խմբից զէպի միւսը և կարծես մէկին փնտռում էր: Նա դտաւ իր այդ փընտռածին՝ Սեփանենց Գէվոյի ընտանիքը. սակայն չը մօտեցաւ նոցա. Սօնան մօր մօտը չէր. նա իր ընկերուհիների հետ գտնուում էր մատուռում և իր բազմին էր փորձում. քանի-քանի անգամ նա փորձել էր քար կպցնել խաչքարից. բայց, զժբաղտաբար, նա չէր կպել: Եւ այսպէս, նա տխուր, տրտում կանգնել էր մատուռի հեռաւոր անկիւններից մէկում և դիտում էր ուխտաւորներին: Նրա կուսական չընազ զէմքը արտայայտում էր այն թախիծը, վիշտը, յուզմունքը, որոնք առաջ էին գալիս հոգեկան երկար մտատանջութիւնից: Նա մինչև անգամ այնպիսի մի ինքնամոռացութեան մէջ էր ընկել, որ չէր կասկածում, թէ իրան նայողներ, տեսնողներ կարող են լինել: Սակայն նրան ինչ փոյթ. նրա հոգեկան աշխարհը այդ բոպէին մի արտասովոր երեքման, յուսահատութեան մէջ էր գտնուում, և նա, կարծես, կորցրել, զէն էր շարտել գեղջկուհուն յատուկ պարկեշտութիւնը, ամօթխածութիւնը: Թող տեսնեն, հասկանան, իմանան՝ մտածում էր նա: Միթէ յանցանք է իր դործածը. ինչ անէր. ինչ միջոցի ձեռք գարկէր, երբ ինքը ոչինչ չը գիտէր և երբ դիմադրել այդ ներքին

յուզմունքին, տրտմութեանը՝ անձեռահաս էր: Նրա ընկերուհիները, տեսնելով նրա անսպասելի տխրութիւնը, զէմքի անորոշ արտայայտութիւնը, մի աւժամանակ հեռացան նրանից, երբ սա յայտնեց նոցա, որ իր զլուխը սաստիկ ցաւում է և մերթ-մերթ գալիս էին հարցնելու.

— Աղջի, Սօն, քն ինչ պատահեց քեզ, շուտ արն, դուքս գնանք, եայլի ասենք, պար գանք:

— Ոչինչ. շուտով անցնելու է. այս քանի օր է զլուխս միշտ ցաւում է և շուտով էլի անցնում է, — պատասխանում էր նա, որից յետոյ ընկերուհիները դարձեալ թողնում էին նրան միայնակ:

Ճիշտ որ, այն օրից, երբ Սօնան իր կցկտուր պատասխաններով շփոթեցրեց Երօյին, այն նպատակով, որ նա գուցէ հանդարտի, թողնի իր թափառական կեանքը, ինքն էլ սկսեց տանջուել, խղճահարուել իր արածի վրա և յաճախ մեղամաղձոտութեան ենթարկուիլ: Բայց սը կարողանայ վերջ տալ թէ իր և թէ նրա տանջանքներին, վճռեց մի երկու տողով հանգստացնել Երօյին: Ահա թէ ինչու յուզմունքը տիրել էր նրա ներքին աշխարհին, այտեղից պարզ է, թէ ինչու համար էր նա առանձնութիւն որոնում, հեռացնում իր ընկերուհիներին, որ կարողանայ մի բոպէով տեսնուել Երօյի հետ: Մինչ նա այսպիսի անպատշաճ դրութեան մէջ էր գտնուում, նրան մօտեցաւ Երօն և կամաց հարցրեց թէ՛ ինչու համար է նա միայնակ կանգնել այդ անկիւնում և չի մօտենում համբուրում. երևի ճանապարհը չի գտնում այդ խուռն բազմութեան միջից:

Սօնան լուռ մնաց. չը պատասխանեց, այլ իր ձեռքը աննկատելի կերպով մօտեցրեց նրան՝ իբր բարեկուռ և, թողնելով նրա ձեռքում թղթի մի փոքրիկ ծրար, շուտափոյթ դուրս թռաւ մատուռից:

Երօն ծրարը զգուշութեամբ գրպանը տարաւ և, առանց մօտենալու, համբուրելու խաչքարը, շտապեց դուրս գալ մատուռից: Նա առանձնացաւ ուխտաւորների բազմութիւնից, բաց արեց ծրարը և կարդաց հետեւեալը:—

«Երօ ջանն.»

«Մի քանի օր առաջ քո անսպասելի պատահելը «ինձ հետ, քո այն տխուր, մեղամղձոտ երգը և քո «այն հարցերը այնպէս շփոթեցրին ինձ, որ ես մինչև «այսօր էլ չեմ իմանում, թէ ինչ պատասխանեցի «քեզ. սակայն այսքանը գիտեմ, որ դու նեղացած «և տխրած կը լինես տուածս անորոշ և կցկտուր «պատասխաններից: Ծնողներիս սպառնալիքները՝ չը «խօսել քեզ հետ, և քո անսպասելի յայտնուելը, «նոյնքան անսպասելի հարցերով, այնպէս երկչոտ «դարձրին ինձ, որ ես կարծեցի, թէ ամեն մի քեօլ «ու թփի տակին մարդիկ էին նստած և մեզ կարող են «լսել. ուստի և մի արտասովոր փոփոխութիւն՝ խառն «ամօթխածութեան հետ՝ առաջ եկաւ մէջս, որից «յետոյ յայտնի է, թէ ինչ տեսակ պատասխաններ «տեղի կարող են ունենալ: Այն օրուանից, երբ քեզ «տեսայ այնպէս տխրադէմ, ես էլ եմ տխրում. սակայն «ինչո՞ւ պիտի տխրել. ազատ սրտով զնայ շարունակե- «լու. որքան թոյլ ոյժերս կը ներեն, ես կը ղիմադրեմ «ծնողներիս կամքին և կը սպասեմ գալտեսանդ: Իմա-

«ցիր հաստատ, որ իմ հաճութեամբ ձեռքս ոչ որի «չի տրուի, բացի քեզանից: Աւելացնում եմ և այս, «որ ծնողներս կասկածում են թէ՛ դու ուսում առ- «նելուց յետոյ՝ չես ամուսնանայ ինձ հետ, և այդ իսկ «պատճառով արգելում են ինձ խօսել քեզ հետ, տես- «նուել քեզ հետ: Առաջներում, երբ միասին սովորում «էինք, նորա համոզուած էին, որ դու չես գնալ շա- «րունակելու և չէին արգելում ինձ տեսնել, խօսել «քեզ հետ, կարծելով, որ հայրդ անպատճառ ուղելու «է ինձ: Եթէ ասելիք ունիս, կարող ես գրել և մի «կերպ ինձ հասցնել: Ուղարկում եմ քաղցր բարեներ քեզ, Երօ ջանն»:

«Ը ո Ս օ ն ա ն»

Կարդալով նամակը, Երօն զնայ իրանց ընտա- նիքի մօտ, ուր մինչև երեկոյ ուտել-խմելուց յետոյ ուխտաւորների հետ վերադարձաւ:

III.

Գէլ Յովօյենց Յարութը, քառասնից անց մի կարճահասակ, թխադէմ մարդ էր: Գիւղում նա ազ- ղեցիկ դեր էր խաղում նրա ընթացիկ զործերում. ամենքը քաշւում, վախենում էին նրանից: Իւրաքան- չիւր դժուար ինդիքներում միշտ նրան էին դիմում, նրա խորհուրդը հարցնում: Նա առանց խտրութեան՝ հարուստի և աղքատի, մեծ ու փոքրի՝ տալիս էր իր խորհուրդները: «Քիչ ու շատ զակօնի մարդ է, աղբէր, որ նրան չը ղիմենք, էլ ո՞վ կայ»,— կրկնում էին գիւղացիք և նրա սենեակը մտնում: Նա գեռ

ամուսնացած չէր, ապրում էր միայնակ. օրերով, յաճախ, տանից դուրս չէր գալիս: Գիշերները միշտ թափառում էր այս գիւղից այն գիւղ, տեսնում, խօսում, ինչ ինչ գաղտնի ծրագիրներ կազմում և միայն լուսադիմին տուն վերադառնում, սովորական կերպով դուռը թըրխկացնում, որից յետոյ, իր տան միայնակ պահապանը՝ ծառան, ներսևից դուռը բաց անում և նրան ընդունում: Հատերը կարծում էին, որ նա դեերի, սատանաների հետ բարեկամութիւն է անում, որ գիշերները տուն չի մնում, թափառական դառնում. իսկ լուսաբային, երբ եկեղեցու զանգակների հետ աշխարհի վրա Աստուծոյ ողորմութիւնն է տարածում, և սատանաներ, դեեր հալածում են, նա հանգիստ է գտնում և տուն վերադառնում: Մերթմեթ խաւար գիշերներին նրան այցելում էին անձանօթ անձնաւորութիւններ, երկար խորհրդակցում, հրահանգներ ստանում, ծրարներ առնում ու անյայտանում: Յաճախ ինքն էլ շարաթներով, ամիսներով տունը ծառայի խնամքին թողնում, անյայտանում էր՝ թէ ո՞ւր—այդ միայն ինքը գիտէր: Քսան տարի էր, ինչ նա վարում էր այդպիսի կեանք: Քսան երկար ու ձիգ տարիներ, որոնք ընդմիշտ մեռցրին, գերեզման տարան նրա մէջ ամուսնանալու ցանկութիւնը: Ազմկալի է եղել նրա անցեալը. քսան տարեկան հասակում նա սիրահարուց իրանց գիւղացի Մարութենց Մկոյի աղջկայ՝ Վառօյի հետ և որքան ճիգ ու ջանքեր գործ դրեց՝ չը կարողացաւ նրա ձեռքը ստանալ՝ նրա ծնողների հաճութեամբ: Ամեն տեղից յոյսը կտրած՝ նա վճռեց փախցնել իր Վառօյին:

Ջատկի ճրագալոյցի երեկոյեան, երբ զիւղի մեծ ու փոքր, հարս ու աղջիկը խոնուում է եկեղեցին, նա՛ դարան մտած, փակելով դրսից եկեղեցու դուռը ժամաւորների վրա, փախցրեց Վառօյին: Որպիսի ճիշ, ազազակ բարձրացաւ եկեղեցում, երբ յայտնի դարձաւ նրա արարքը. ամենքն էլ ձգտում էին դուրս գալու, նրա յետեն ընկնելու, բռնելու, սպանելու. բայց, զժբազտաբար, դուռը փակել և բանալին հետն էր տարել, ճարները կտրած՝ ստիպուած եղան դուռը կտարել և դուրս թափուել:

Կատաղած ամբօխը, որի մեծամասնութիւնը կազմում էին Մկոյենց ազգականները, բարեկամները, խնամիկները, քաւորները՝ իրանց բարեկամների հետ շրջապատեց Յովօյենց տունը: Դռները ամուր փականքներով ամրացրած, Յարութը սկսեց հրացանի գնդակներով զինադրութիւն ցոյց տալ. գնդակները կարկտի պէս դռան ճեղքերից անընդհատ դուրս էին թափւում. ամբօխը փրփուրը բերանին մի ակնթարթում դռնից հեռու-հեռու փախաւ, զինուեց նոյնպէս հրացաններով և սկսեց պատասխանել նրան: Սակայն մօտ գնալ դռանը՝ անկարելի էր. ամենքն էլ գիտէին, որ Յարութը նրա յետեին է կանգնած հրացանը ձեռքին: Այսպիսի խառնաշփոթութեան մէջ ամբօխը մոռացութեան էր տուել նրա ծնողներին, ծերունի Յովօյին իր կին Հեղօյի հետ, որոնք գտնուում էին եկեղեցում և զազտագողի տուն էին վերադառնում: Տեսնելով դոցա, Մկոյենց ազգականները մի բոպէում կատաղածի պէս նոցա վրա յարձակուեցին և արինաշաղկող դիտին տարածեցին: Թշուառ ծնողները

զոհ զնացին իրանց որդու յանդուզն քայլերին: Վերջապէս հեռուից լուսեց գիւղի ուէսի ձայնը. ամբողջը սթափուեց, բայց մի ըռպէից յետոյ մօտեցաւ և սկսեց պահանջել նրանից, որ անպատճառ ազատէ Վառօյին, հակառակ ղէպքում սպառնում էին կրակ զցել և երկուսին էլ այրել: Ռէս Յակօն, որը Յարութի հօր սրտակիցն էր և մի կրակուս բնատուրութեան տէր մարդ, մի անյնթարթում բարձրացաւ Յարութենց սբահի տանիքը և պահանջեց, որ երթիկից բաց թողնէ Վառօյին, խոստանալով իր պաշտպանութիւնը նրան՝ օրինաւոր կերպով նշան դնել և պսակել: Յարութը հնազանդուեց և բարձրացրեց ազգական երթիկի մօտ, որտեղից նրան դուրս քաշեցին:

Այդ օրից Յարութը անյայտացաւ, իր տան կառավարութիւնը յանձնելով ուէս Յակօյին, նա փախաւ լեռներ, սարեր և աւազակութեան գաւազանը ձեռքն առաւ, երբ Վառօն երկիրդից, թէ ինչից, մի ամսից յետոյ հիւանդացաւ ու մեռաւ: Տեղական կառավարութիւնը ջանքեր էր գործ դնում բռնել այդ ահաւոր աւազակին. սակայն ապարդիւն. ուէս Յակօն, կատարելով իր խոստումը, միշտ՝ երբ սպառնում էին բռնել նրան, զգուշացնում էր Յարութին: Այսպէս անցան 9 տարիներ: Վերջապէս հետզհետէ Յարութի անունը սկսեց մոռացուել, նա իր հրոսակախմբով անցաւ թիւրքեա, ուր նա ամեն մի քայլափոխում իր արունակիցների, ազգայինների արիւնն էր տեսնում, ուր հայ գեղջուկը իրան սեփհականութեան տէրը չէր համարւում. ուր նրա հարս ու աղջիկը օր ցերեկով առեւանգուում, գոնաբարւում էին: Իրերի այսպիսի

դրութիւնը սթափեցրեց Յարութին՝ այսպիսի մի ժամանակ նրա այնտեղ յայտնուելը աւելի քան ցանկալի և ուրախալի էր թշուառ ժողովրդի համար:

Թշուառների այդ աղէտալի դրութիւնը կամաց-կամաց հանգցրեց նորա մէջ Ե... գիւղը վերադառնալու ցանկութիւնը և նա վճռեց միշտ իր ընկերներով ձեռքից եկած օգնութիւնը չը խնայել իր ազգայիններին: Այսպէս հետզհետէ նրա մէջ ցանկալի միտումները սկսեցին զլուխ բարձրացնել իրանց վեհ գաղափարներով և նա շուտով մոռացաւ իր աւազակային կեանքը, որը այդտեղ տարիների ընթացքում գտուել յեղափոխուել էր և կարեկցող մի գործօն դառել:

Այսպէս դարձեալ անցան մի քանի տարիներ. հանդամանքները իրանց ապօրինի գործունէութեան հետ հետզհետէ սկսեցին մի առ ժամանակ հանդարտուել: Յարութը այլևս կարիք չը գգաց մնալու այդ երկրում. նա ցանկանում էր գալ իր հայրենի գիւղը, իր հայրենի օջախը: Այս նպատակով նա քրդի տարազով անցաւ սահմանը և, մի գիշեր մտնելով ուէս Յակօյի տունը, խնդրեց, որ վերջինս պաշտպան հանդիսանայ իրան և միջնորդէ ուր հարկն է իրան վերադարձնել իր տան-տեղի վրա:

Որովհետեւ Յարութը իր աւազակ եղած ժամանակ ոչ մի վնաս չէր տուել ոչ օրի, ուստի և ուէս Յակօյի միջնորդութիւնը յարգուեց և Յարութը վերադարձաւ օրէնքի թոյլատուութեամբ իրանց գիւղը և, ինչպէս տեսանք, իրան առաքինի վարք ու բարքով սիրելի էր դառել բոլորին:

Արևը դեռ նոր էր բարձրացել կապոյտ երկնա-
կամարի վրա, կենդանութիւն տալով ե... զիւզին,
երբ մի ջահէլ տղայ, տխրութեան թախիծը երեսին,
կանգնեց Յարութենց դռանը: Մի փոքր մտածելուց
յետոյ նա՝ աւելորդ համարելով դուռը թակել և Յար-
ութի քունը, հանդիսաւ խանդարել, որովհետև դի-
տէր, որ նա դեռ մի քանի ժամ է, որ պարկել է
քնելու, ուստի լաւ համարեց հեռանալ այդ տեղից,
մինչև նա կը գարթնէ և իրան կ'նդունէ: Այսպէս ան-
ցաւ էլի մի քանի ժամ և նա նորից վերագարձաւ
ու սկսեց Յարութենց դուռը թակել. իսկոյն յայտ-
նուեց ծառան և, իմանալով ով է, յայտնեց իր տի-
րոջը, որից յետոյ ընդունեցին նրան: Յարութը նոր
էր վեր կացել և կաթի բաժակը առաջին զրած՝ մէկ
կարդում էր, մէկ կաթ էր խմում: Սենեակը մի խո-
նաւ, փոքր լուսամուտներով և ցածր առաստաղով
շինութիւն էր: Կահ-կարասիքով հարուստ չէր. մի
փայտեայ մահճակալ, որի վրայ նստած էր Յարու-
թը, մի հին սեղան, երեք աթոռ, ահա այն ամենը,
ինչ աչքի էր ընկնում նրա մէջ: Չը պէտք է մոռա-
նալ, որ պատից, մահճակալի վերև, կախուած կային
երկու հրացան, մի սուր, մի դաշոյն և չորս ատրը-
ճանակ իրանց փամփուշտ ամաններով. իսկ սեղանի
վրա և նրանից ոչ հեռու պատի պահարանում կային
կաշեայ-կազմ մեծ և փոքր զրթերի կոյտեր:

— Բարև, Յարութ աղբէր, արդեօք չեմ խանդարիլ
Ձեզ իմ անսպասելի այցելութիւնովս, — հարցրեց նը-
րան Երօն:

— Համեցէք, համեցէք, շատ ուրախ եմ, որ մտա-

բերեցիք ինձ, խանդարելու ոչինչ չը կայ, — այս ասե-
լով Յարութը առաջարկեց նրան մի աթոռ նստելու
համար, — կուզէք, Երօ, հրամայեմ կաթ բերեն, միա-
սին խմենք:

— Ո՛չ, ո՛չ, ես շնորհակալ եմ, ես լաւ նախաճա-
շել եմ և այժմ էլ բոլորովին ախորժակ չունիմ:

— Երօ, խէր է գալուստդ. ինչ որ վշտացած էք
երևում. հոգով ուրախ եմ, որ վերջապէս հայրդ քեզ
ուղարկելու է աւելի բարձր կրթութիւն առնելու.
Փնօք քեզ, Աստուած, որ մեր թմրած գիւղացիներն
էլ հասկացան ուսման արժանիքը: Լսում եմ, որ շատ
լաւ սովորում ես. մեր ուսուցիչ Վաչէն միշտ հիաց-
մունքով է խօսում քո մասին: Ապրիս, լաւ իմացիք,
որ առանց ուսումի մեզ փրկութիւն չը կայ: Գիւղա-
ցին երբէք դուրս չի կարող գալ իր թմրած, կիսա-
մեռ գրութիւնից, եթէ ուսման ճառագայթները չը
թափանցեն նրա մէջ, նրա ներքին աշխարհը յեղա-
փոխելու համար. նրա քայքայուած անտեսութիւնը
միայն ուսում առած երիտասարդներով կարելի է
վերականգնել, նրա արտ-ափը միշտ էլ այդպէս ան-
բերբի կը մնան, եթէ մեր նոր սերունդը չը յարմար-
ուի կեանքի նոր պայմանների հետ և ըստ այնմ չը
վարէ իր առօրեայ գործերը: Վարակիչ ախտերը,
այս ու այն հիւանդութիւնները, միշտ էլ կը թագա-
ւորեն նրա խրճիթի յարկի տակին, միշտ էլ վագա-
թառամ գոհեր կը տանեն զէպի դերեզմանը եթէ մեր
նոր սերունդը հետեի իր նախնիքների, իր պապերի
նիստ ու կացին: Իսկ այդ բոլորի համար անհրաժեշտ
է ցրել զիւղական մթնոլորտում տիրող թանձր խա-

ւարը, որը դարերի ընթացքում հալել, մաշել և կու-
րութեան է հասցրել մեր գիւղացու մտաւոր աշխաթ-
հը: Ա՛խ, ճւր էր, որ մեր իւրաքանչիւր գիւղից մի
քանի քեզ նմաններ զիմէին զէպի ուսում, կըրթու-
թիւն:

Յարութը լսեց. նրա գէմբը այդ բոպէին կար-
մբել, շունչը արագացել, աչքերը լայն բացուել էին.
նա ողևորուած էր:

—Այդ բոլորի համար ես համաձայն եմ ձեզ հետ.
սակայն ո՛ւնեն մեր գիւղացիները նիւթական միջոց,
որ կարողանան իրանց պաւակներին օտար վայրեր
ուղարկելու կըրթութիւն, ուսում ձեռք բերելու հա-
մար: Բայց այսօր ես չեմ եկել ձեզ հետ վիճելու:
Այո, նիւթական միջոցը կաշկանդում է թշուառ գիւ-
ղացու ձեռքերը. եթէ քս հանդուցեալ հայրը, ոգոր-
մածիկ Յովօն, նիւթական միջոցից դուրկ լինէր, մի-
թէ կարող կը լինէր քեզ Թիֆլիսում պահել և կըր-
թութիւն տալ. չէ որ, որքան ես լսել եմ, նա վերջը
զգացել է, որ նիւթականը այլևս չի ներում, այդ
պատճառով, քեզ չի թողել, որ կըրթութիւնդ աւար-
տես, և այդպէս կիսատ դուրս է բերել ք՛զ: Ահա թէ
ինչն է խանգարում մեզ:

—Միանգամայն ճիշտ է քո նկատողութիւնը.
Իսկ ինչ կասես հաւաքական ոյժերի մասին. միթէ
եթէ մեր գիւղացին հասկանայ իր օգուտը, չի կա-
րող հաւաքական ոյժերով իւրաքանչիւր գիւղից չորս,
հինգ երիտասարդներ ուղարկել գոնէ մեր Կովկասի
մօտիկ քաղաքները փոքր ՚ի շատէ օգտաւէտ գիտե-
լիքներ ձեռք բերելու համար:

Եթէ նախանձում են, թէ՛ ում որդին գնայ, թո՛ղ
վիճակով ուղարկեն, որից, կարծում եմ, ոչ մի դժգո-
հութիւն առաջ չի գայ: Գիտես իւրաքանչիւր տարի
քանի-քանի հարիւրներ են մտնում մեր գիւղական
կուլակների որկորը: Եթէ չը լինեն նաքա, մնացած-
ները շուտ խելքի կը գան. մնացածներին հեշտ է
համոզել: Հա՛, մոռացո՛ւ, ինչի համար ես այսօր եկել:

—Այնպիսի անսպասելի հարցեր շօշափեցիք, որ
քիչ մնաց ես մտանայի իմ դալու պատճառը: Երեք
օրից յետոյ ես հօրս հետ պիտի դուրս գնամ Ե.. քա-
ղաք, որը հայրս ընտրել է ինձ ուսումնաւայր, ուր,
գուցէ, մի քանի տարի տեէ իմ բացակայութիւնը.
այդ բացակայութեանս միջոցին մեր գիւղում մէկը
անհրաժեշտ է ինձ պաշտպան ունենալ: Արդեօ՞ք վըս-
տահ կը լինեմ, որ այդ դերը դուք վեր կառնէք ձեզ
վրա, դա մի շատ ծանր բան չէ: Գաղտնիքս միայն
ձեզ եմ վճռել բանալու:

—Ես միշտ պատրաստ կամ քեզ համար, երօ.
ով վստահ չը լինի վրսս, դու միշտ կարող ես վըս-
տահ լինել. պատմիր ասելիքդ:

—Սեփաննեց Գէվօյի աղջիկ՝ Սօնան և ես գեռ
մանկութեան ժամանակից սիրում ենք միմիանց. իմ
գնալովը, կատկածում եմ, որ նրա հայրը վերցնի և
մի ուրիշի, իր խելքը կտրած մէկին տայ. դու հօ
գիտես, սրբան զժուար հարց է և սրբան անփոխա-
րինելի է այդպիսի մի կորուստ մի սիրող սրտի հա-
մար: Որ այդպիսի զժբաղտութիւն տեղի չունենայ,
ես վճռեցի զիմել ձեզ՝ ձեր ոյժերը ներածին չափ
արգելք հանդիսանաք այդ բանի իրագործման և, եթէ

հնար չէք գտնի ազատելու այդ թշուառ զոհին իր հօր ճանկերից, այն ժամանակ մի երկու տողով տեղեկութիւն տուէք ինձ, որից յետոյ կարելին կը կարգադրեմ:

— Ես պատրաստ եմ խնդիրդ չը մերժելու. բայց և պարտք եմ համարում զգուշացնելու, որ շատ զրժուար բաժակ ես ճաշակել. իմ անցեալը հօ քեզ յայտնի կը լինի. լսած կը լինես նաև, որ ես իմ թեթեամտութեամբ մի անբաղձ օրիորդի մահուան պատճառ դարձայ: Գիւրազրդութիւնս և անխոհեմ քայլերս մինչ այն աստիճան ցնորքների մէջ գցեցին ինձ, որ ես մոռացայ կըթուլթիւնս և վայրենիներին յատուկ կոպտութեամբ, փակելով եկեղեցու դուռը, փախցրի թշուառ Վառօյին, որի և մահուան պատճառը դարձայ. դեռ չեմ ասում և ծնողացս եղերական մահը: Այժմ այդ խնդրին շատ զգուշութեամբ պիտի վերաբերուել. ես, ինչ որ կարելի է, կ'անեմ քեզ համար. դու արխային կարող ես գնալ, իսկ եթէ դժուարացայ մի որևէ բանում, այն ժամանակ քեզ տեղեկութիւն կը տամ:

Երօն վեր կացաւ, յայտնեց նրան իր անկիզժ շնորհակալութիւնը և, սեղմելով նրա ձեռքը, դուրս եկաւ տանից: Նա մեծ յոյս ունէր Յարութի վրա, ուստի և այժմ այնքան չէր մտածում ապագայ օրերի մասին:

IV.

Սուրբ Յովհաննէսի ուխտի օրը, ընթերցող, վրստահ եմ, չէք մոռացել մատուում եղած Տէր-Մա-

թալին. ուստի աւելորդ չեմ համարում մի քանի խօսք ասել նրա մասին, որովհետև մեր պատմութեան մէջ աչքի ընկնող դեր է խաղում և նա: Սլանանք մի քանի տարի առաջ, տեսնենք, ո՞վ էր Տէր-Մաթալը:

Ամառ էր. Ե... զուգի եղեղեցու զանգակները զընդ հա զընդ ուժգին հնչում էին. խեղճ ժամհար Օհանը մօտ երկու ժամ էր, ինչ անընդհատ զանգակների պարաններից ամուր բռնած և քթի տակին ջերմեռանդ կերպով իր սովորական ազօթքը փընթփընթալով՝ մէկ հազում, մէկ խփում էր և հանդիստ չէր տալիս ոչ զանգակներին և ոչ իր յոգնած ու նիհար ձեռքերին: Գիւղի խառնիճազանճ ամբոխը իրան յատուկ հետաքրքրութեամբ շարուել էր փողոցների այս ու այն կողմը և իւրաքանչիւրը աշխատում էր համ լաւ, համ յարմար տեղ բռնել իր համար:

Առանց ականջներ բռնելու չէր կարելի անցկենալ այդ փողոցներով. փոքրիկ, ծծկեր մանուկները իրանց մայրերի գրկում գոռում-գոչում էին զրել. որը սոված էր և ծծի համար էր լաց լինում. որը՝ վըրթացող բազմութեան տեսնելով, մտացիլ էր զարմամացած և երկիւղից էր լաց լինում. իսկ աւելի մեծերը մի փողոցից վազ էին տալիս միւսը և նորից արագ-արագ, հարայ-հրոցով իրանց մայրերի մօտը վերադառնում: Ջահիլ կանայք և հարսները՝ քիթ-քիթ կպցրած իրար հետ էին քչփչում. պառաւները դոցա կողքին՝ կամ նստոտած էին գետնին, կամ կանգնած՝ բարձր-բարձր զրոյց անում և իրանց ջահիլ երով զուարճանում: Կային և այնպիսիներ, որոնք զիւղից

դուրս էին գնացել ամենից շուտ եկող սրբազանի աջը համբուրելու: Մի խօսքով, գիւղը մի արտասովոր իրարանցման մէջ էր: Ոչ պակաս խառնաշփոթութեան մէջ էին և «եսասուր» Գոգորի տանեցիք, որոնք թէ սենեակի թէ կերակուրի պատրաստութիւն էին տեսնում, որովհետեւ եկող Սրբազանը իր սովորութեան համաձայն նրանց մօտն էր վեր գալու: Եւ ինչպէս կարող էր իր մօրաքրոջ աղջկայ փեսային թողնել և մի ուրիշ տեղ վեր գալ. սակայն կային և չար լեզուներ, որոնք այլ կերպ էին բացատրում այդ այցելութիւնները: Գեղարքունեաց գաւառի վանքերից մէկում, Սրբազանը վանահօր պաշտօն վարելով շրջապատուած էր իր ազգական բարեկամներով, որոնց մէջ էր և Գոգորը, որը երկու երեք ամիս էր, ինչ նրա մօտն էր դնուում, համ ծառայի պաշտօն կատարելով, համ էլ եկեղեցական արարողութիւններ սովորելով:

Վերջապէս, հեռուից երևեցաւ մի ձիաւոր, որը որարշաւ անցաւ դիւղի մեծ փողոցով, բարձր ձայնով ազդարարելով. — գալիս է, գալիս, հանգիստ մնացէք, ինչ էք հարսնքատուն շինել. այ պառաւներ, ախր ամօթ չէ. չէ որ դուք պիտի սաստէք ձեր լակտներին. մեր դիւղի թասիբի համար պէտք է աշխատէք մարդավարի երեւալ Սրբազանի աչքին:

Վայրկենաբար տիրեց խորին լուսթիւն. ամենքը լարուած հետարբորութեամբ յառեցին իրանց հայեացքը այն կողմը, որտեղից պիտի երևար Սրբազանը, որը ճիշտ որ, երկար սպասեցնել չը տուեց իրան՝ շրջապատուած գիւղերի մի քանի տէրտէրնե-

րով, ազաներով և ժողովուրդի բազմութեամբ՝ նա հանդարտ քայլում էր: Նա մտաւ եկեղեցին, աղօթեց և ապա եկաւ Գոգորի տունը, ուր նրա իրերը վաղուց տեղաւորել էր Գոգորը:

Տան բազում սրբազանին զիմաւորեց Գոգորի կին՝ Նուբարը, որը հպարտ-հպարտ մօտեցաւ, նրա աջը առաւ և հրաւիրեց ներսև:

Սրբազանը մտաւ իրան համար պատրաստած խոնաւ ու մութ, փոքրիկ լուսամուտներով սենեակը և բազմեց փայտեայ մահճակալի վրա, որը մի քանի հնամաշ աթոռների հետ կազմում էր սենեակի կահ-կարասիքը:

Դա մի կարճահասակ, սպիտակամօրուք և առողջ ղէմքով հոգեւորական էր, որը չափազանց գէր լինելու պատճառով չէր կարողանում ազատ շարժուել և խօսում էր, համարեա, հեալով: Երբ ամենքը ցրուեցին, նա կանչեց իր մօտ Գոգորին, ինչ որ փսփսաց նրա ականջին և պարկեց քիչ հանգստանալու. իսկ Գոգորը շտապ-շտապ դուրս գնաց տանից:

Սրբը դեռ նոր էր մայր մտել, երբ մի քանի մարդիկ խումբ-խումբ Գոգորենց դռան մօտեցան. դռքա բոլորն էլ գիւղի աղսախկալներ և ազաներ էին: Սրբազանը նոր էր վեր կացել և, թէյի բաժակը առաջին դրած, մէկ խմում էր, մէկ ձեռքի տէրողորմեան շըրխկացնում և, բերանը լայն բանալով, օրոճկոտում, երբ Նուբարը յայտնեց նրան, որ գիւղի լէշխանները ուզում են տեսնել իրան: Յարմար զիջք բռնելով իրան համար, նա հրամայեց նուցա ներսև հրաւիրել. թւով եօթն հոգի ներսև մտան և սրբա-

զանի աջը համբուրելով՝ նրա հրաւերով նստեցին սենեակում եղած աթոռների վրա:

— Է՛հ, բարի էք եկել, օրհնածներ, ինչպէս էք, լաւ էք, ինչպէս են ձեր կառավարութիւնները, — հարցրեց Սրբազանը խեղտուած և քթի մէջ ընկած ձայնով:

— Ծառայ ենք աջիդ, Սրբազան հայր, դուք լաւ լինէք, փառք Աստուծոյ մենք եօլա կը գնանք ձեր սուրբ աղօթքով, — համարեայ միաբերան պատասխանեցին նստող իշխանները:

Մինչ այսպէս խօսում էին, Գոգորը՝ թէյով բաժակները շարելով նստողների առաջ, ինքը գնաց և դռան մօտը կանգնեց, ուր կանգնած էր և Նուբարը:

Թէյի բաժակից մի կում խմելուց յետոյ՝ Սրբազանը նորից շարունակեց:

— Աստուած օրհնէ ձեզ, ուրախ եմ, որ լաւ էք. բայց մի բան ինձ դուր չի գալիս, որը ձեր համար և ձեր ահագին գիւղի համար մեծ պակասութիւն է. ահա մի տարի է, ինչ դուք քահանայ շունէք և չէք էլ մտածում ունենալ. իսկ ձեզ հովուող քահանան ծեր մարդ է և մի օր լաւ է տասն օր՝ պարկած, և վերջապէս, օրհնածներ, նա իւր ծուխն ունի, որին և հազիւ է կարողանում կառավարել: Ես հէնց դրա համար էի Գոգորին պատուիրել, ձեզ հրաւիրելու, որ համ քիչ խօսենք, համ էլ այս բանը ձեզ խրատեմ, որ մեծ պարտականութիւն է ինձ համար:

— Սրբազան հայր, հոգիս վկայ է՝ լաւ ես ասում, փառաւոր մնաս. հարկաւոր է, — կցկտուր պատասխանեց մահտեսի Մինասը. միևնոյնը կրկնեցին և միւս-

ները, որից յետոյ Մահտեսին շարունակեց. — ինչ անենք, հայր Սրբազան. մենք ինչ գիտենք, որ ինչ կարողանանք անել. ոտիդ հողը դառնամ. հասկանում ենք, որ ցաւում ես մեզ, որ չը ցաւես, չես ասիլ. բայց ինչ արած, երբ մենք յարմար տիրացու և քահանայու շունենք, — հեղինակաւոր ձայնով պատասխանեց դարձեալ Մահտեսին:

— Գիտեմ, սր շունէք. բայց միթէ հեռու եմ ձեզանից գտնուում. ինչո՞ւ մի օր չը մտածեցիք ինձ մօտ գալ խորհուրդ հարցնելու. չէ՞ որ բոլորդ էլ իմ որդիքն էք և բոլորիդ էլ միատեսակ եմ սիրում. դուք չ'եկաք, բայց ես՝ եկայ:

— Չնորհակալ ենք, հայր Սրբազան, ներդուլութիւն արա՛. է՛հ, գիւղացի մարդիկ ենք, սխալում ենք. — պատասխանեցին նստողները:

— Ոչինչ. ես ամեն ժամ ներում եմ ձեզ. գոնէ այժմ սթափուեցէք, խելքի եկէք. այժմ հօ՛ ձեզ մօտ եմ գտնուում:

— Ախր ինչ անենք, Սրբազան ջան, որ մի յարմար տիրացու շունենք. — կրկնեց դարձեալ Մահտեսին:

Մի փոքր մտածելուց յետոյ՝ Սրբազանը շարունակեց:

— Որ ձեզ համար մի լաւ, իմ հաւանած տիրացու գտնեմ, շուտ օրհնել տամ, ինչ կասէք. հօ՛ նազ ու մունաթ չէք անի:

— Ո՛չ, ո՛չ. — զգացուած պատասխանեցին նրստողները:

Մի փորձառու հայեացք ուղղելով դէպի նստող-

ները, սրբազանը հազիւ լսելի ձայնով պատասխանեց:

—Այ Գոգորս ձեզ տիրացու. այս քանի ամիս է, մօտս սովորում է. եթէ դուք ինձ լսէք, ես նրան օրհնել կը տամ և օրհնելուց յետոյ էլ խոստանում եմ՝ աչքս դարձեալ վրան պահել և ձեր զաւառի տէրոէրներից առաջինը շինել. դեռ չեմ ասում, որ մի քանի տարի մուսաստանում մնալով, և ապա այստեղ «եսաուուլ» եղած ժամանակ՝ լաւ սովորել է ուսաց լեզուն և ձեզ միշտ կարող է պէտք դալ: Եւ եթէ դուք ինձ խօսք տաք, ես այս բոլորէս գործ սկսել կը տամ և մի երկու ամսից յետոյ քահանայ կունենաք. ձեզանից է կախուած ձեր գիւղի բաղդը: Նստողները իրար երեսի նայեցին ու մնացին շուարած. բոլորն էլ շատ լաւ զիտէին, թէ ով է Գոգորը. բայց կտարել սրբազանի առաջարկութիւնը՝ անկարող էին: Մինչ սոքա լաւ մտածում էին, Գոգորը ժողովեց նոցա թէյի բաժակները, որոնք կրկնուել և վաղուց դատարկուել էին, և՛ տեսնելով, որ բոլորն էլ շնորհակալութիւն յայտնեցին, տարաւ և դարսեց իրանց տեղերը: Վերջապէս, Մահտեսի Մինասը, նայելով իր ընկերների երեսին, ընդհատեց լուութիւնը:

—Ինչո՞ւ էք սուս արել. Սրբազանը հօ մեզ վնաս չի ցանկանայ. դէ՛հ մարդը խոստանում է ամեն բան անելու. նա մեր գլուխն է, ինչպէս կարող ենք նրա խօսքը կտարել. ես աղպէք, տուեցի իմ համաձայնութիւնը իմ մարդիկներով:

—Այ Աստուած օրհնէ քեզ Մահտեսի, խելօք մարդ ես, քեզ վաղուց եմ ճանաչում. արժանի է էն լոյսը քեզ, որ տեսել ես:

Մնացածները, տեսնելով իրանց նեղ դրութիւնը և չ'ուզելով կտրած լինել Սրբազանի խօսքը, նոյնպէս տուեցին իրանց և իրանց մարդկանց բարեկամների համաձայնութիւնը և արժանացան սրբազանի օրհնութեան:

Իսկոյն Սրբազանի թելադրութեամբ կազմուեցին թէ՛ համախօսական վճիռ և թէ՛ միւս հարկաւոր գրութիւններն ու ծածկուեցին ստորագրութիւններով: Ինչ կարծիք, որ ամեն մի աղօթիկալի ձեռքն է իր մարդկանց բաղդը. հետևապէս սոցա հրամաններով կանչուեցին մի քանի գրագէտներ, որոնք և կատարեցին անհրաժեշտ ստորագրութիւնները:

Այդ երեկոյ Գոգորը սովորականից աւելի շուք պատրաստութիւն էր տեսել. աղօթիկայինքը մի լաւ ընթերցուց և Սրբազանի օրհնութիւնը առնելուց յետոյ, զնայցին իրանց տները: Մինչդեռ այդ ժամին նոքա, որոնց ստորագրութիւնները շարուեցին խնդիրների վրա՝ խումբայնում էին: Այսպէս են կատարում գիւղերում լուրջ խնդիրները:

Իսկ Սրբազանը, առաւօտեան եկեղեցի գնալով օրհնեց և աչքալուսանք տուեց ժողովրդին և ապա, իր հեռ առնելով գործերը, զնայ ն. քաղաքը:

Մի քանի ամսից յետոյ իր մենաստանում Սրբազանը Գոգորին քահանայ ձեռնադրեց Ե.. գիւղի վրա:

Այժմ անցնենք այն շրջանը, սրը ներգործող դեր է խաղացել Գոգորի վարք՝ ու բարբի վրա:

Նազարենց Գոգորը մի միջահասակ և սև դէմքով մարդ էր: Նրա յիմար հպարտութիւնների պատճառով գիւղացիները նրան յաճախ անուանում էին

«Խան-Գոգոր» «Չահ-Գոգոր», ճարը կտրած սա էլ իրան սկսեց այդպէս անուանել և մինչև անգամ այդպէս էլ ստորագրել. սակայն պէտք է իմանալ, որ այդ տիտղոսները մերթ իր անուան, մերթ իր ազգանուն վրա էր դնում: Եւ այդպէս ամենքը նրան ճանաչում էին և կոչում: Չը պէտք է մոռանալ, որ երբ Գոգորը քահանայ դարձաւ, Սրբազանը մի քանի ամսից յետոյ պաշտօնով փոխուեց մի ուրիշ նահանգ. և այսպէս Տէր-Գոգորը գրել-կարդալում ոչ թէ առաջ գնաց, այլ, ընդհակառակը, աւելի վատացաւ, այնպէս որ նրա պաշտօնական գրութիւնների «հ, և ն» տառերը խառնուում էին իրար և փոխանակ «Չահ, կամ Խան» ստորագրելու, գրում էր «Չան», «Խահ»: Իսկ եթէ ուշիուշով վերաբերուէք դէպի նրա այդ գրութիւնները, այն ժամանակ կը տեսնէք, որ նա աւելի քան չափազանց բորիկ է եղել թշուաւ հայոց գրականութեան մէջ:

Գոգորի մանկութեան օրերը շատ սև անցան իր համար. նա շուտ զրկուեցաւ ծնողներից և մնաց բարեկամների հոգացողութեան տակ, որոնք, կոշտ-կոպիտ վարուելով նրա հետ, ներշնչեցին նրանում վայրենի կոպտութեան սաղմը, որը, գնալով, աւելի աճեց և մինչև նրա կեանքի վերջն էլ կազմում էր նրա բնաւորութեան խոշոր պակասութիւններից մէկը: Մինչև քսան տարեկան հասակ նա ապրում էր իր հայրենի գիւղում, լինելով բարեկամների մօտ հօտաղ՝ յետոյ ոստիկանական պրիստավի մօտ ձիաւոր-եասաւուլի պաշտօն էր վարում, ապա վերջերը գիւղի նախորդութիւնն էր անում և իր ու իր ընտանիքի գլու-

խը մի կերպ պահում: Սրա կին Նուբարը մի բարձրահասակ գեղեցկատեսիլ կին էր, որի նեղ ու փոքր աչքերից պարզ երեւում էր, թէ անզգամութիւնը, ցոփ վարը ու բարբը կազմում են նրա ընտելութեան էական և խոշոր կէտերից մէկը: Սա մի պատուհաս էր իր ամուսնու համար. երբ խեղճ Գոգորը՝ յոգնած, թմրած՝ ցերեկուայ սար ու ձոր թափառելուց՝ տուն էր վերադառնում իր վաստակած անգամներին հանգստութիւն տալու, կինը նրան կամ ջրի էր ուղարկում, կամ որա-նրա մօտ շտապեցնում այս ու այն բանի համար: Եւ այսպէս, Գոգորը թէ դրսում և թէ իրան տան յարկի տակ հանգստութիւն չունէր:

Իր բազմաթիւ հարեանների օրինակը, որոնք իւրաքանչիւր տարի խումբ-խումբ թողնում էին հայրենի հողը և աճապարում Ռուսաստանի այս ու այն վայրը՝ մի որեւէ ապրուստ ճարելու, շատ խորն էր ազդել և Գոգորի վրա. սակայն նա դեռ չէր վճռել հեռանալ իր հայրենի գիւղից:

Վերջապէս Նուբարի վարք ու բարքը, անզգամութիւնը կորցրին չափը և Գոգորը հետեց իր հարեանների օրինակին. մի հնարքով ձեռք բերելով անցագիր, նա մի գիշեր հեռացաւ իրանց գիւղից, թողնելով ճակատագրի կամքին իր ընտանիքը:

Ջրկուելով Գոգորից, Նուբարը զրկուեցաւ և նրա ամուսնական հսկող աչքերից. և այսպէս, աւելի և աւելի լայն ծաւալ ստացաւ և զազրելի դարձաւ նրա ցոփ կենցաղավարութիւնը:

Անընդունակ լինելով ազնիւ ճանապարհով մի կտոր հաց ճարելու, Գոգորը դիմեց խաչագողութեան

գարշելի արհեստին և, որքին յատուկ ճարպիկութեամբ, շուտ սովորեց Ռուսաց լեզուն, որը անհրաժեշտ է այդ արհեստը գործադրութեան համար:

Եւ այսպէս, նախընթաց Գոգորը անհաւատալի արագութեամբ մէկ երևում էր լայնատարած Ռուսաստանի մի անկիւնում, մի քանի օրից յետոյ միւս՝ հակառակ անկիւնում և ամեն տեղ լրբութեամբ կողոպտում, թալանում և 'ի շարը գործ դնում այդ ժողովրդի հաւատը: Քանի-քանի անգամ նա բռնուել և բանտ էր նետուել, օրից էլի մի հնարքով ազատուել քանի-քանի անգամ նա ցանկացել էր վերադառնալ իր հայրենի երկիրը. բայց երբ նուբարը իր գարշ գործերով միան էր եկել, սթափուել և վճուել էր ընդմիջտ չը տեսնուել իր այդ անզգամի հետ: Եւ այսպէս դարձեալ խաչադողութեան անարգ գաւազանը ձեռքն էր առել: Եթէ մի անսպասելի ձեռք երևան չը գար և չը քաշէր Գոգորին դէպի իր հայրենի երկիրը, նա այնտեղ էլ պիտի մնար. սակայն ճակատագիրը այլ կերպ է տնօրինում մարդկանց վիճակը. մի քանի տարուց յետոյ, ինչպէս տեսանք նախընթաց հրեաներում, եկաւ այդ գաւառը նրա բարեկամ Սըրբագանը, ջանքեր գործ դրեց և նրան համոզելով ու վերադարձնելով իր տան տեղի վրա, պատրաստեց իր վանքում և քահանայ ձեռնադրեց: Նուբար սկզբում համեմատաբար մեղմ էր վարվում Գոգորի հետ. բայց երբ նա՝ մեր պանդուխտների կանանց յատուկ վեներական հիւանդութիւն ստացաւ նրանից, վայր եկաւ ու տարաւ նրան: Սակայն շուտ բժշկական օգնութիւն հասաւ և նա սկսեց օրէցօր դէպի լաւը

գնալ: Ձեռքից եկած օգնութիւնը Սըբագանը չէր խնայում Գոգորին. ջերմ յարաբերութեան մէջ լինելով Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանի տեսչի հետ, նա յանձնարարական նամակով Գոգորի օրդի Վիրապին այնտեղ ուղարկեց, որը ընդունուեց աշակերտ այդ ճեմարանում: Վիրապին հարևանները «բիճ» էին անուանում յաճախ, որովհետև նա Գոգորի բացակայութիւնից 11 ամիս յետոյ էր ծնուել. գոնէ այդպէս էին համոզուած հարևանները:

V.

Անցան մի քանի տարիներ. Սըբագանը պաշտօնով շատ հեռու էր գտնուում քահանայ դառած Գոգորից, որը չ'արդարացրեց գիւղացիների սպառնալիքները. Սըբագանի հեռանալուց յետոյ՝ նա մնաց միայնակ և իմացածն էլ մուացութեան տուեց, այնպէս, որ միայն Փարաջայով էր գանազանուում առաջուայ եասաուլ և նախընթաց Գոգորից. ուստի և ստացաւ գիւղացիներից «Տէր-Մաթալ» մականուն: Տարիների ընթացքում Ե... գիւղի գիւղացիները Գոգորի ձեռնադրութեամբ նոր հասկացան իրանց գործած սխալը: Ի՞նչ անէին. ո՞ւմ դիմէին. չէ՞ որ Սըբագանի խաթը մէջ տեղ կար. էլ ո՞ր յաջորդ-վարդապետը կը վստահանար ձեռք տալ նրան, լսել գիւղացիների ձայնը, երբ ամենքին էլ յանձնարարական էր տալիս Սըբագանը՝ լաւ եօլա տանել իր բարեկամ տէրտէրին: Եթէ չը լինէր այդ գիւղի փորձուած տիրացուն Մուքէլը, Տէր-Մաթալի բանը բուրդ էր՝ դժուարանում

էր շարական ասել, իսկ գտնել օրուայ շարականնե-
րը հօ անիրագործելի մի բան էր նրա համար. կար-
դար՝ Աստուած կարդալ համարէ. մի ժամ հազիւ մի
թեթեւ աւետարան էր կակըզալով կարդում, այն էլ,
համարեա, տասից մէկը ուզիդ չէր լինում: Թշուառ
հայոց եկեղեցի... Այսպէս և գիւղացիները կամաց-
կամաց սառեցին եկեղեցուց: «Չինգ սհաթ կանգնում
մաթալ է մնում, ազպէր, հինգ սհաթ մի բան հազիւ
է կարդում, էն էլ, վայ մեզ, կէսը սուտ,—կրկնում
էին գիւղացիները,—մենք մեր տունը քանդեցինք,
տեղն է մեզ, տեղը»: Վերջապէս գիւղացիների համ-
բերութեան բաժակը լցուեց. նորա բողոքի զիմեցին.
բայց երբ է մեր հոգևոր հայրերի մօտը թշուառ,
ճնշուած, ժողովրդի արդարացի բողոքի ձայնը լսելի
եղել. եթէ եղել է, դա պէտք է բացառիկ գէպրերի
վերադրել, կամ մի որևէ խնամէութեան: Իրար յա-
ջորդող այդ վարդապետներից և ոչ մէկը չէր ցան-
կանում ձեռք տալ, դիպչել Տէր-Մաթալին. իսկ սա
աւելի ևս սկսեց երես առնել և իր ազտեղի գործերը
երևան հանել. էլ ինչեր ասես չէր անում. արբեցո-
ղութիւն, ժողովրդի հետ կռիւներ, վէճեր, անբարո-
յական ճանապարհից հեռու չը կենալ, 30—40 %
%-ով փող պարտ տալ. սուտ վկայութիւններ տալ,
սուտ երզուել՝ սովորական բաներ էին նրա համար:

Մի անգամ էլ հարբած ժամանակ տուեց և գիւ-
ղի պատուաւոր, իրան հովանաւորող իշխանի՝ Մահ-
տեսի Մինասի գլուխը ջարդ ու փշուր արեց. բայց
ինքն էլ չարաչար տուժեց, որովհետև Մահատեսու որ-
դիները չը կարողացան մարսել իրանց հօր հասցը-

րած վիրաւորանքը և մի գիշեր, երբ նա վերադառ-
նում էր մի հարսնքատնից, նրա առաջը կտրելով,
լաւ քեօթակ տալուց և ֆարաջան ծւիկ-ծւիկ անե-
լուց յետոյ, գլուխն էլ կտորեցին: Նման գէպրերի
առիթով բողոք-բողոքի յետևից թաչում էր մեր հո-
գևոր Ատեանները. սակայն միշտ էլ ձայն բարբառոյ
յանապատի էր մնում: Վերջապէս, թշուառ ժողովրդ-
դի կատաղութիւնը իր գագաթնակէտին հասաւ և
նա սկսեց սպառնալիքների զիմել, որ Տէր-Մաթալը
իր պատուով հեռանայ իրանց միջից: Բայց միթէ այդ
կարելի բան էր. չէ որ հասարակ ժողովուրդը միայն
չորս բառով է բնորոշում մեր տէրտէրների ընչասի-
րութիւնը, աչքածակութիւն՝ «սար ու ձոր-տէրտէրի
փոր»: Ուստի կարելի բան էր որ Տէր-Մաթալը թող-
նէր ու հնոսնար:

Երբ սպառնալիքները չը զգաստացրին, ուշքի
չը բերեցին Տէր-Մաթալին, ժողովուրդը սկսեց գոր-
ծադրել նոցա. գիւղացիներից մէկը, որը իր չափա-
զանց պարզութեան համար գիժ Մ'նօ էր անուան-
ւում, մի գիշեր մտաւ նրա ախոռը և նրա ձիու պո-
չը մաքուր խուզեց, թողնելով այնտեղ մի անօնիմ
նամակ՝ որ եթէ ինքը, Տէր-Մաթալը, շուտ չը հե-
ռանայ, իր մօրուքն էլ քնած ժամանակը ձիու մրկ-
րատին զօհ պիտի գնայ:

Այս բանը զգուշացրեց մեր տէրտէրին. նա մի
թուրք հաստավիզ ծառայ վարձեց այն պայմանով,
որ իր քնած ժամանակ ինքը՝ ծառան չը քնէ, այլ
հակէ իրան: Ծառան աւելի ուրախ էր, որովհետև մի
գժուար գործ չ'ունէր անելու՝ ջուր բերել, ձիան տակ

էր շարական ասել, իսկ գտնել օրուայ շարականնե-
րը հօ անիրագործելի մի բան էր նրա համար. կար-
դալը՝ Աստուած կարդալ համարէ. մի ժամ հազիւ մի
թեթեւ աւետարան էր կակըզալով կարդում, այն էլ,
համարեա, տասից մէկը ուղիղ չէր լինում: Թշնառ
հայոց եկեղեցի... Այսպէս և գիւղացիները կամաց-
կամաց սառեցին եկեղեցուց: «Հինգ սհաթ կանգնում
մաթալ է մնում, ազպէր, հինգ սհաթ մի բան հազիւ
է կարդում, էն էլ, վայ մեզ, կէսը սուտ,—կրկնում
էին գիւղացիները,—մենք մեր տունը քանդեցինք,
տեղն է մեզ, տեղը»: Վերջապէս գիւղացիների համ-
բերութեան բաժակը լցուեց. նորա բողոքի դիմեցին.
բայց երբ է մեր հոգևոր հայրերի մօտը թշուառ,
ճնշուած, ժողովրդի արդարացի բողոքի ձայնը լսելի
եղել. եթէ եղել է, դա պէտք է բացառիկ դէպքերի
վերադրել, կամ մի որևէ խնամէութեան: Իրար յա-
ջորդող այդ վարդապետներից և ոչ մէկը չէր ցան-
կանում ձեռք տալ, դիպչել Տէր-Մաթալին. իսկ սա
աւելի ևս սկսեց երես առնել և իր աղտեղի գործերը
երևան հանել. էլ ինչեր ասես չէր անում. արբեցո-
ղութիւն, ժողովրդի հետ կռիւներ, վէճեր, անբարո-
յական ճանապարհից հեռու չը կենալ, 30—40 %
%-ով փող պարտ տալ. սուտ վկայութիւններ տալ,
սուտ երդուել՝ սովորական բաներ էին նրա համար:

Մի անգամ էլ հարբած ժամանակ տուեց և գիւ-
ղի պատուաւոր, իրան հովանաւորող իշխանի՝ Մահ-
տեսի Մինասի գլուխը ջարդ ու փշուր արեց. բայց
ինքն էլ շարաշար տուժեց, որովհետև Մահտեսու որ-
դիները չը կարողացան մարսել իրանց հօր հասցը-

րած վիրաւորանքը և մի գիշեր, երբ նա վերադառ-
նում էր մի հարսնքատնից, նրա առաջը կտրելով,
լաւ քեթիակ տալուց և ֆարաշան ծւիկ-ծւիկ անե-
լուց յետոյ, գլուխն էլ կտորեցին: Նման դէպքերի
առիթով բողոք-բողոքի յետևից թուշում էր մեր հո-
գևոր Ատեանները. սակայն միշտ էլ ձայն բարբառոյ
յանապատի էր մնում: Վերջապէս, թշուառ ժողովրդի
կատաղութիւնը իր գագաթնակէտին հասաւ և
նա սկսեց սպառնալիքների դիմել, որ Տէր-Մաթալը
իր պատուով հեռանայ իրանց միջից: Բայց միթէ այդ
կարելի բան էր. չէ որ հասարակ ժողովուրդը միայն
չորս բառով է բնորոշում մեր տէրտէրների ընչասի-
բութիւնը, աչքածակութիւն՝ «սար ու ձոր-տէրտէրի
փոր»: Ուստի կարելի բան էր որ Տէր-Մաթալը թող-
նէր ու հնառանար:

Երբ սպառնալիքները չը զգաստացրին, ուշքի
չը բերեցին Տէր-Մաթալին, ժողովուրդը սկսեց գոր-
ծադրել նոցա. գիւղացիներից մէկը, որը իր չափա-
զանց պարզութեան համար գիժ Մ'նօ էր անուան-
ւում, մի գիշեր մտաւ նրա ախոռը և նրա ձիու պո-
չը մաքուր խուզեց, թողնելով այնտեղ մի անօնիմ
նամակ՝ որ եթէ ինքը, Տէր-Մաթալը, շուտ չը հե-
ռանայ, իր մօրուքն էլ քնած ժամանակը ձիու մրկ-
րատին զօհ պիտի գնայ:

Այս բանը զգուշացրեց մեր տէրտէրին. նա մի
թուրք հաստավիղ ծառայ վարձեց այն պայմանով,
որ իր քնած ժամանակ ինքը՝ ծառան չը քնէ, այլ
հսկէ իրան: Ծառան աւելի ուրախ էր, որովհետև մի
դժուար գործ չ'ունէր անելու՝ ջուր բերել, ձիան տակ

մարբել, արթուն մնալ և հսկել տէրտէրին, արթուն ժամանակ՝ ապա քնել. ահա այս էր նրա արածը: Ուրախ էր ծառան՝ Աբասը, որ ինքը նուբարի պէս կնոջ էր ծառայում: Ո՛վ չէր ցանկանալ նուբարի մօտ ապրել. խսկ թուրք հաստավիզ ծառան աւելի էս:

2րդ գիտեմ ինչպէս եղաւ, որ մեր հոգևոր ատեաններից մէկը Տէր-Մաթալի վրա տուած մի բողոքը վերադարձրեց տեղական յաջորդ վարդապետին քրններու: Կանչուեցին Տէր-Մաթալը և բողոքատուն՝ Գիծ Մնօն:

— Աստուած օրհնէ քեզ, Մնօ բիձա, ինչ գանդատ ես տուել մեր տէրտէրի վրա. ինչ գործ ունես նրանից, դէհ, տէրտէր ես ուզում, տէրտէրը էգպէս կը լինի, էլի, — ծանր ու բարակ սկսեց իր հարցերը յաջորդը:

— Հայր-սուրբ, ինչո՞ւ էք Աստուած ուրանում, — ասաց Գիծ Մնօն, — սա միթէ տէրտէր է որ վաթաթել էք մեր վզներին. սև դառնար էն օրը, որ մենք էգ գլխամեռին տէրտէր արինք:

Հայր-սուրբի դէմքի վրա մի թեթև ժպիտ անցաւ, սակայն նա շուտ իրան զսպեց և շարունակեց:

— Օրհնած, Մնօ, բա քեզ «գիծ» են ասում. բայց հաւատան, որ շատ խելօք ես, ուրեմն մի քիչ քաղաքավարի խօսէ, ինչ ես տէրտէրին գլխամեռ շինում:

— Բա ինչ անեմ. դրա ձեռքը ընկայ, որ «գիծ» դառայ, խալխի աչքին-գլխամեռ եմ ասում: Բալի շուտ ոչ ու փուշ ըլնի, մեռնի, որ մեր հոգին ու մարմինն դրա՝ էգ անխելքի ձեռքից ազատուին. դրժող-

քական ենք դարձել. էլ ինչ հաւատ մուտց. ինչ կրօն մուտց. մեռելներս, համարեա, տասն օրով ժամն են մնում. մի օր հարբած է լինում. մի օր պաս է պատարագ չի անում. մի օր էստեղ է. մի օր՝ էնտեղ է. մի օր պատրաստ չէ. սրը ասեմ, կարգացածն էլ, վայ մեզ, հազար սուա ու սխալ ունի, էլ էն մեռելի տեղը սրտեղ սլիտի լինի:

— Սուա է խօսալի, հայր սուրբ, — վրնթփրնթաց քթի տակին Տէր-Մաթալը, որը ցցուած արձանի նման կանգնել էր և հայր սուրբի աչքերին էր նայում ու կարծես աչքերով բան էր ուզում ասել նրան:

— Ստի հէրն... գոռաց Մնօն, — անհօգի, ասենք, էս մեռել է. — (այս ասելով նա ձեռքի մորթէ գտակը շրմփացրեց յատակին). — դէհ, թաղվը տեսներ, դէհ....

— Սո՛ւս, յիմար, հանգստացիր, թէ չէ գուրս անել կը տամ. ինչ ես հայհոյանքի գիմում, գտնէ ինձանից ամաշիր, — մէջ ընկաւ հայր-սուրբը, — տէրտէր, դէհ, թաղման կարգը մի քիչ ասան, որ էգ անգգամը հանգստանայ:

— Բերան չեմ գինալի, հայր սուրբ:

— Գեռ էս քսան տարի է, տէրտէրութիւն է անում, — նկատեց Մնօն, — լաւ, գրբով թո՛ղ ասէ, հայր սուրբ:

— Ա՛ւ մաշտոցը, տէր-տէր. — մեկնելով նրան մաշտոցը, հրամայեց հայր-սուրբ: Տէր-Մաթալն առաւ գիրքը, դէս շուռ տուեց, դէն շուռ տուեց և, դնելով սեղանի վրայ, ասաց:

— Սա, գե՛օ մեր մաշտոցի թըարը չի. գօսի

զըար կեարդալը՝ աչքերս չեն տեսնալի:

Հայր-սուրբը մնաց զարմացած:

— Տեսար, հայր-սուրբ, հօր տան ասեղ է ուզում, հեզնեց Մնօն ուրախացած, — տօ, հայր-սուրբ ջան, մեր տիրացուները որ չը լինեն՝ դրա բանը բուրդ է, — այս ասելով գեանից վերցրեց իր գտակը:

— Լաւ, գնացէք, ես կը զընմ տեղը տեսածս, — հրամայեց հայր-սուրբը. երկուսն էլ զլուխ տուին ու հեռացան. բայց սրահից տէրտէրը վերադարձաւ՝ նա իր գտակը մոռացել էր դահլիճում. սա և հայր-սուրբը նայեցին իրար երեսին... տէրտէրը մօտեցաւ սեղանին... շարժուեցին նրա ֆարաջի երկար ու լայն թևերը, և մի ծրար մնաց սեղանի վրա: Ծրարի վրա մի կերպ խզբզած էր «47» ըուբլի:

Ժողովրդի վայրագ սպառնալիքները մինչ այն աստիճան սուր կերպարանք ստացան, որ նորա, մուռանալով դարերով սրբազործուած հաւատը դէպի եկեղեցին ու նրա անօջիւնները, վճռեցին սկիհու մէջ՝ պատարագից առաջ՝ թան ածել. բայց զարձեալ անտարբեր մնաց հոգևոր թէ բարձր և թէ մեղձաւոր իշխանութիւնը: Սոցա ինչ փոյթ. չէ որ Տէր-Մաթալի ծրարները ամեն բան դրստում էին. չէ որ Սրբազան կար:

Ե... զիւզը ամբողջապէս, համարեա, սորի կանգնեց: Նա խնդրում էր հոգևոր իշխանութիւնից զազարեցնել Տէր-Մաթալին քահանայազործութիւնից, որին՝ իբրև ապրուստ՝ խոստանում էր տալ տարեկան մօտաւորապէս 300 ըուբլի և առաջարկում էր քահանայացնելու իր փակուած դպրոցի ուսուցչին,

որը մի կըթուած և բարեմիտ մարդ էր: Երկար ժողովրդի այս խնդիրը պիտի ձգձգուէր, եթէ չը գար նոր յաջորդ. վարդապետներից մէկը, որը՝ արհամարելով թէ սրբազանի ետը և թէ՛ Տէր-Մաթալի ծրարները՝ լսեց թշուառ ժողովրդի խնդիրը, քահանայ զարձնելով առաջարկած ուսուցչին և զազարեցնելով Տէր-Մաթալին քահանայազործութիւնից, տալով նրան խոստացած ապրուստի միջոցը: Սա այժմ ապահովուած էր, սրովհետև «բիճ վիրապը», աւարտելով համ Լ. ճեմարանը, համ Մ. համալսարանի բըժըշկական մասը, ամուսնացել էր մի հարուստ աղջկայ վրա և 500 հազար ըուբլի օժիտ էր ստացել վրան, որի % 10-ներից իւրաքանչիւր ամիս հօրը ուղարկում էր 50-ական ըուբլի:

Սուտ չեն ասել, որ բօշան փաշայ չի դառնայ. հարստանալով հարսի օժիտով՝ Տէր-Մաթալը և նուբարը չը փոխեցին իրանց վարը ու բարքը. նուբարը միշտ մնաց վենեւային երկրպագու, իսկ Տէր-Մաթալը՝ նոյն ետաուլ և խաշագողը:

Անս թէ ումը տեսաք զուր, ընթերցող, սուրբ Յովհաննէսի ուխտի օրը մատուռի մէջ. սրա քահազործութիւնից զազարեցնելը տեղի ունեցաւ մեր պատմութիւնից մօտաւորապէս մի ամիս առաջ:

Մեծ պատի երեկոններից մէկն էր. Ե... զիւզի ժողովուրդը զուրս էր եկել եկեղեցուց և ցրում էր իր տները:

Գուրս եկաւ և քահանան, Տըր-Մաթալը, իր ժամհար Օհանի հետ, և սոքա երկուսով ուղղեցին իրանց քայլերը Սեփանեց Գէվօյի տունը. Գէվօն հիւանդ

էր, կանչել էր հազորդուելու:

Տէր-Մաթալը և Օհանը մտան մի մեծ խրճիթ, ուր թոնրի կողքին պարկած էր հիւանդ Գէվօն:

— Ողջոյն, Գէվօ աղպէր. ինչ կայ. ինչի ես պարկելի. արար աշխարհ ուրախանալի՝ թէ գեարուն եկալի, համա դու վախտ ես գտել նասազ ըլնելու:

— Մեռնում եմ, տէր-հայր, սրբութիւն տուր ինձ, տնքալով պատասխանեց Գէվօն:

— Զես մեռանելի, չես, կը լաւանաս: Սրբութիւնը թեթևութիւն է. դէհ, որ ուզում ես՝ կը տամ,— վրա բերեց Տէր-Մաթալը և սկսեց հազորդութեան աղօթքներ փնթփնթալ քթի մէջ, որից յետոյ հազորդեց նրան և ապա իր ձեռքերը լուաց ու հրամայեց ջուրը թոնրի աղը ածել, կամ մտուրի մէջ:

Գէվօ, քեզ էլ քեօ քիւրքն է հիւանդացնում. ախր մենք ուր, շուրա-մուրա՝ ուր, վրաս տեսար թէ չէ, մէ բաշ գնացիր քեզ էլ առեցիր, ըսկի սնաս, օգուտ հարցուցիր ոչ. ես խօմ իմին փող չեմ տուել, Վիրապրս է ճամբել, էնքան հաստի, որ ձեռաց քրտնցնելի ինձ և ամեն օր նասազ անելի. ես գիտեմ, իմ մահն էլ էզ անտէրի շուրից կը գայ: Տօ ուր են ձեր տանեցիքը, ձեր խալխը:

Մօտ եկաւ Գէվօյի կին՝ Չողերը, որը մինչև այդ ժամանակ սան մօտին նստել էր և տէրտէրի աջը առաւ. նրա յետեից եկաւ Սօնան:

— Սրբէյի աղջիկ, մարդիկ մի լաւ պաի լուղցուցես և տօք պահես՝ լաւ կը լինի:

— Փառաւոր մնաս, հայր ջան:

— Գէվօ, ասածս կատարա. կը լաւանաս. քեզ

բան չի պատահելի. դեռ Սօնային միասին կը նշանենք, քէֆ, ուրախութիւն կ'անենք. դէհ, Աստուած իսանին է ցաւ, շօռ տալի, ոչ թէ սարին-ձորին:

— Տէր-տէր, աչքդ լոյս. Վիրապը, լսել ենք, որ պտակուել է,— ասաց Գէվօյի կինը, Չողերը:

— Աչքով լուսով կենաս, Սրբէյի աղջիկ, փոխը ձեր Սօնային ըլնի: Սրբէյի աղջիկ, Գէվօ աղպէր, մէ բօլ էլ փող է առել հարսիս վրան: Ա՛յ, տղէն էգպէս կը լինի, ոչ թէ Ալաշկերտցոնց Գաւթի տղայ երօյի պէս, որը էս քանի տարի գեօ գնացելի, համա ձէն ու ձու չը կայ. ասեսցեն սը ամառները չի գեալի, երթալի Օսմանլի հող ու էն տեղի հայերին գրել, կեարդալի ուսուցելի:

— Նրան մեղ չը կայ, տէր-տէր, — տընքտընքաց Գէվօն, — Գէլ Յօվոյեհնց Յարութը նրան ճամբից հանեց:

— Սօնա, համա քեօ լաւ ընկերն էր, հա՛. հէյ գիտի ժամանակ. մէ վախտ էլ ասեսցէն թէ՛ աչք ունի քեօ վրա. համա քանի ես սազ եմ, քեզ շան, զիլի բաժին կ'անեմ, նրան ոչ,— ասաց տէրտէրը: Ասեսցէն կաղէթին բաների գրելի և ինձ խայտառակելի, ժողովրդին էլ ուսուցելի էնտեղէն, որ գանգատ տան վրաս, լաւ:

Սօնան ցնցուեց, նրա ամբողջ մարմնով մի սարտուռ անցաւ. թշերը վարդի զոյն ստացան, կարմրեցին, և նա լուռ մնաց ու, գլուխը կախ պցելով, աննկատելի կերպով դուրս թռաւ տանից:

— Զէ, Գէվօ, լաւացի, լաւացի, ես մի լաւ փե-

սացու կը ճարեմ Սօնայի համար, հասել է. — սաց տէրտէրը:

Լորի, մախօխ ուտելուց և մի լաւ կոնծիլուց յետոյ՝ դուրս գնաց Տէր-Մաթալը իր ժամհար Օհանի հետ:

Գէվօն հետզհետէ լաւ զգաց իրան և Զատկից մի երկու շաբաթ յետոյ լաւ առողջացաւ:

VI.

Օգոստոսի վերջերն էր. կէս օրուայ շորը սկսել էր հետզհետէ կտորուել, մեղմանալ, որին շատ նրպաստում էր Մասիսից փշոզ մնջիկ գեփիււոբ՝ որը, հանդարտ շուալով, խփում էր երեսիգ, ասես սիրալիբ մօր պէս փայփայում էր քեզ և աշխատում մոռացնել տալ քեզ այրող շորից կրածդ նեղութիւնը: Ուրախ ժպտում էր ալետր Մասիսը, բարձրացնելով իր գլուխը մինչև կասոյտ երկնակամարի կէսը. նա՛ ցցուած հսկայի պէս, որը՝ տեսնելով իր ախոյեանին, շնչում է ամբողջ կրծքով և ապա կատաղի փրփուր բերանին՝ վրա յարձակում ջարդ ու փշուր անելու նրան, նայում էր վերևից իր շրջակայքը և ամեն տեղ փշում, ցրում իր բարկութեան գարոյթի ալիքները, քամիները, որոնք անցնում էին հեռո՛ւ, շատ հեռո՛ւ, սարսուռ, հով տարածում ամեն մի թմրած անկիւն, ամեն մի խաւարապատ խոռոչ. ամեն տեղ ոտքի կանգնացնելով թմրած, թուլացած կեանքը, որը ասես մեռել, անհետացել էր այրող շորի սպառնալիքներից:

Ոչ մի ձայն-ձպտուն չէր լսում. թռչունները վաղուց փախել, և ո՛վ գիտէ՝ ո՞ր ծակն էին ապաս-

տան գտել. երկրագործն վաղուց դադարել էր աշխատելուց և ով գիտէ, որ ծառի, թփի հովի տակին էր պարկած և ծանր խըւմրացնում, նա երագների աշխարհումն էր գտնուում, ուր ոչ շորն էր նրան ճենճերում և ոչ արեւը նրա երեսը այրում: Երանցներ... որքան շուտ էր դուք մոռացնել տալիս թշուառ երկագործին իր կրած չարքաշ կեանքը. որքան վառ յոյսերով էր պսակում դուք նրա կրած տանջանքները և որքան արագ-արագ փոփոխութեան էր ենթարկում դուք նրա հոգեկան աշխարհը: Քանի քանի դարեր են սահել, անցել երկրագնդիս երեսից, ամեն տեղ թողնելով իրանց՝ ժամանակի ջախջախիչ հետքերը, որոնք յեղափոխութեան կնիքն են դրել ամեն տեղ, ամեն արարածի ճակատին. բայց այսօր, դարձեալ, թշուառ երկրագործը իր մտաւոր էութեամբ դեռ երագների երկրպագու է մնացել: Քանի դարեր են գլորուել յաւիտենականութեան գիրկը, լայն բաց անելով ազգերի, մարդկանց աչքերը, որոնք այսօր դիտութեան ովկիանոսի մէջ՝ դեռ ծարաւ են զգում և ջանքեր են գործ դնում աւելի ևս առաջ խաղալ այդ ովկիանոսով. իսկ խեղճուկ երկրագործը այժմ դեռ երագներով է գուշակում իր բազղը, իր ճակատագիրը: Այդ ժամին կենդանիներ չէին երևում Մասիսի շրջակայքում. նորա փախել և Արաքսի գիրկն էին ընկել՝ մինչև վիզը մտել և ծածկուել էին նրա վճիռ ջրով. ոմանք նրա ափերին պարկած՝ ծանր փնչում էին, մերթ-մերթ շարժելով իրանց գլուխը, կամ պոչը՝ իրանց արիւն ծծող ճանճերին, մոծակներին հեռացնելու համար:

Արաքսն էր մենակ չը քնած, նա հանդարտ շարժ-
 ւում էր և երբեմն հագիւ լսելի ձայնով շրմբացնում
 իր ափերին և կարծես, վերջին հրաժեշտի, մնաս
 բարեի ողջոյնը մըմնջում նոցա ու առաջ ընթանում:
 Նրա մակերևոյթի վրա երամ-երամ, բազմաթիւ մի-
 ջատները, որոնք, կարծես, խմբուել էին նրա ճանա-
 պարհը կարելու իրանց վըզվըզոցով, բըզզոցով խլա-
 ցնում էին մարդու ականջները, իսկ նա շատերին,
 աւելի յանդուգներին, իր բերանը քաշում, ծամում,
 ծամծամում և ապա էլի շօրօրում զէպի առաջ:

Օրուայ այդ պահուն Ի... գիւղի ճանապարհով
 անցնում էին մի խումբ մարդիկ, որոնց զգեստներից
 հեռուից պարզ կարելի էր գուշակել, որ Տանկաս-
 տանցի հայեր են, որոնք սահմանը անցնելով, գալիս
 էին Ի... գիւղը: Բոլորն, համարեա, ջահիլ երիտա-
 սարգներ էին, որը պարզ երևում էր նոցա նորածիլ
 ընչաքրներից, մօրուսից, նոցա կարճիկ ապանների
 տակից հագիւ երևում էին փոքրիկ զաշոյնների պա-
 տեանների ծայրերը. իսկ իւրաքանչիւրի գրպանում
 պատրաստի կար մի-մի գոյզ նոյնպէս փոքրիկ առը-
 ճանակներ իրանց փամփուշտներով. խուրջիները,
 որոնք նորստ կրում էին ուսերի վրա, կիսով չափ լիքն
 էին գըքերով, թղթերով և իրանց ճանապարհի պա-
 շարով: Տեսնողները անշուշտ, կը կարծէին, որ նո-
 քա մշեցի, վանեցի պանդուխտներ են, որոնք խումբ
 խումբ հեռանում են իրանց հայրենի հողից իրանց
 սահմանակից երկիրները, վարելով բանուորի շարքաշ
 կեանք, որով և մի քանի կոպէկ փող են վաստակում
 իրանց տան ծախսերը հոգալու և ապրելու համար:

սակայն մի բան պարզ աչքի էր ընկնում, որ դոքա
 բոլորն էլ տակից ունէին մարուր զգեստներ, շա-
 պիկներ. զլուխների մագերը աւելի քան մարուր էին
 և սանրած էին խնամքով. մի խօսքով, մշեցուն յա-
 տուկ անփոյթ կեանք, կեղտութիւն չէր նշմարում
 նոցա վրա: Նորա բոլորն էլ յօգնած էին և շտապում
 էին շուտ հասնելու Ի... գիւղի զաշտամիջի աղբիւրը,
 որը իր սառն ու մաքուր ջրով վաղուց յայտնի էր
 նոցա և որը շատ անգամ էր յագեցրել դոցա ծա-
 րաւը:

Վերջապէս, նոքա հասան աղբիւրին, լուացին
 ձեռքերը, երեսները, ոտքեր՝ սպա, բաց անելով ի-
 րանց հացի պաշարները, որը բաղկացած էր թագայ
 պանրից, սոխից, խորոված մսից ու հացից, սկսեցին
 մի ապշեցուցիչ ախորժակով անուշ անել:

— Լաւ հասանք, տղերք, հն. ես ասում էի, որ
 ամեն տարուայ պէս այս տարի երեք օրում չենք
 կարող հասնել այստեղ, որովհետև այս տարի շոք է,
 որը շատ էր խանդարում մեր արազ շարժուելուն.
 բայց դուք չէիք ուզում լսել ինձ՝ ա՛յ, ո՛ւմ խօսքը
 եղաւ, ո՛ւմ ասածը կատարուեց:

Քո՛, քո՛, երօ, — ձայն տուեցին մնացածները, —
 ինչ մի լաւ յաղթանակ տարար. կարծես թէ Ուսօ-
 բէկի ասկեարին յաղթած լինես, այնպէս ես ուրա-
 խացել:

— Համբերութիւն, համբերութիւն ունեցէք. Ու-
 սօ բէկը իրայիններով մի վիշապ չէ, որին չը կարո-
 դանանք մօտ գնալ. նոքա էլ մեկ նման մարդիկ են.
 դեռ մեկանից աւելի ստոր իրանց հատկացողութեամբ:

Չառ Ուսօ բէկեր կ'անհետանան, կը կորչին, եթէ մենք շարունակենք իւրաքանչիւր տարի մեր թշուառ ազգայինների աչքերը բաց անել: Այս վեց տարուայ ընթացքում, երգում եմ, իւրաքանչիւր տարի 50-60 մարդիկ են գրագիտութիւն սովորել ինձանից և ապա հետևեալ տարիների ընթացքում շարունակել կատարելագործել իրանց գիտցածը. հաւատացած եմ, որ ձեզանից իւրաքանչիւրը նոյնպէս, եթէ ոչ աւել, գոնէ ոչ պակաս մարդկանց պատրաստած կը լինի գրագիտութեան մէջ:

—Այդ՝ այդպէս է. սակայն չը գիտես, որ մի ծաղկով գարուն չի լինի,—ընդհատեցին Երօյին նրա ընկերները,—բայց այսօր քանի մեզ նմաններ կան, որ անշեղ ընթանան մեր բռնած ուղիով. չէ որ այսօր, վաղը, եթէ մեզ հետևողներ չը լինեն, մեր ցանած սերմերը կամաց-կամաց պիտի չորանան, որից յետոյ Ուսօ բէկերը դարձեալ պիտի յաղթանակեն:

—Եթէ մեր երկրում հայ ազգը իր դպրոցներով, իր երիտասարդ ոյժերով այդչափ ստերճանայ, չէզոքանայ, ինչպէս կարծում էք դուք, այն ժամանակ մեր ցանած սերմերը իրանք կ'աճեն և կը բեղմնաւորուեն իրանց հողի վրա. չէ որ օրինակը վարակիչ է: Արդէն վեց տարի է, ինչ ամառուայ արձակուրդներին մենք աշխատել ենք նոցա մէջ. միթէ կարծում էք՝ այդքանը առանց հետևանքի կ'անցնի. այդքան ժամանակուայ ընթացքում, համարեա, մեր չափ պատրաստած ոյժեր կան այդ երկրի գրկում:

—Է՛հ, դու՛ նման հարցերում միշտ ենթադրութիւնների վրա ես հիմնում քո դատողութիւնները և

սուր կտրուկ կերպով եզրակացութեան պալիս. բայց իրօք այդպէս է,—վրարերեցին ընկերները:

—Որ այդպէս միասին հակառակելու էք ինձ, ուրեմն ես աւելորդ եմ համարում խօսելու այդ մասին, թողնենք, որ ժամանակը՝ իբրև մայր ամենայն ինչի, վճռէ մեր հարցերը,—նկատեց Երօն:

—Սակայն ինչ էլ որ լինի, մեր վերջի տարին է՝ մենք բոլորս կ'ուարտենք մեր ուսման ընթացքը և այնուհետև, ո՞վ գիտէ, ուր ենք լինելու. որից յետոյ էլի «ջուրը իր ճամբան կը գտնի», էլի իրերը իրանց սովորական դերերի մէջ կը մտնեն. բայց և այնպէս, մենք այս քանի տարուայ ընթացքում լաւ ծանօթացանք համարեայ ամեն ինչի հետ. ուստի պէտք է աշխատենք, կարելոյն չափ, օգտուել մեր ծանօթութիւնից մեր ուսումնասիրութիւնից,—ասաց Երօյի մօտին նստած մի ընկեր, որը ամենից քիչ էր խառնուում դոցա խօսակցութիւններին:

—Անպայման,—կրկնեցին մնացածները:

—Այ թէ մեր դպրոցի վարչութիւնը կ'իմանայ մեր ճանապարհորդութիւնների մասին, այն ժամանակ վայր եկած տարած կը լինի մեզ՝ լաւ աւարտման վկայականներ կը ստանանք,—նկատեց մի ուրիշը:

—Թո՞ղ իմանայ, ինչ մի վատ բան ենք արել. ճանապարհորդութիւններ, ուսումնասիրութիւններ, ծանօթութիւններ՝ անհրաժեշտ են ուսանողի համար. իսկ անգրագէտ թշուառներին գրագիտութիւն սովորեցնելը, կարծեմ, մի մեծ առաքինի գործ է. բա ինչի համար են հիմնուած մեզանում այդքան դրպ-

ըրցներ. չէ որ նպատակը միևնոյն է, - ասոց էր սովորական ձայնով երօն:

— Թշտ է. բայց այն էլ կայ, ինչպէս նկատում ժողովրդական առածը թէ՛ ձուկ բռնողը պիտի թըրջուի, — պատասխանեց Երօյի մօտի սակաւախօսը, — Երօ, էյ, կարծեմ այժմ սիրտդ թւածում է. մնաց մի տարի, որ աւարտես և այնուհետև Սօնայիդ արժանանաս. բն շատ մեծ համբերութիւն ունիս. միթէ կարելի բան է վեց տարի սիրածին չը տեսնել. Եստուած աչոզէ՛ խաչագրէրը ես եմ լինելու:

— Անպատճառ, անպատճառ. միթէ առանց մեզ հարսանիք կ'անէ, ձայն տուեցին ընկերները:

Երօն քիչ էր մնացել տեղից վեր թռչէր Սօնայի անունը լսելիս. ընկերների խօսքերը մի վաչրկեան ուրախութեան ժպիտ բերեցին նրա երեսին. բայց շուտով նա անցաւ, տեղի տալով մի արտասովոր տխրութեան, որը առաջ է դալիս ասպազայի անորոշութեան և պայմանների անձեռնահասութեան աւիթով և կրծում է մարդու սիրտը: Սակայն նա շուտ զգաց այդ և պատասխանեց ընկերներին:

— Առանց ձեզ ոչ մի բան չի լինելու. ձեզ հետ միասին կը սկսուի հարսանիքս, եթէ այդ վիճակուած է ինձ և Սօնային և ձեզ հետ էլ կը վերջանայ: Երօն լռեց. տխրութիւնը հեռոյհեռէ այնքան սաստկացաւ նրա մէջ, որ նա շուտ եկաւ ընկերներից, գետնի վրա պարկեց և՛ յառելով հայեացքը ուղիղ դէպի ազբիւրից վազրոյ ջուրը, մնաց անշարժ. շարունակելով նայել ազբիւրի ջրին, նա յիշեց Յարութի այդ վեց տարուայ ընթացքում իրան զրած նամակները, նո-

յա միջի կասկածելի նախադասութիւնները, Տէր-Մաթալի այցելութիւնները Գէվօյին, նրա ակնարկները, սպառնալիքները և մի ծանր հոգոց քաշեց: Այդ բուռնութիւնն նա տեսնում էր թէ՛ ինչպէս ազբիւրի ջուրը, բրկակալով, վիժում է գետնի խորքից, դուրս նետելով իր հետ աւազի, հողի փոքրիկ կտորներ և իրան համար ճանապարհ բաց անում. ապա տեսնում էր թէ՛ ինչպէս այդ աւազիկները շրջան են կազմում ջրի մէջ և նորից հեռոյհեռէ ազբիւրի յատակին նստում, սպառնալով ծածկել, փակել նրա աչքերը: Որքն է, արդեօք, վիճակուած յաղթանակը՝ ջրին, թէ՛ այս աւազիկներին, մտածեց նա. յետոյ ինքն իրան վրձնեց այդ հարցը՝ դոյութեան կուում ով գիմացկուն է, ուժեղ է, յաղթանակը նրան է: Յիշեց Սօնային, իրանց մտնկութեան օրերը, հասկացաւ թէ՛ ճրպիսի դոյութեան կախ է բացուած իր առաջ. յիշեց, որ այդ կուում ձգտում են յաղթանակ տանելու, ոչ թէ մի ուրիշին կեանքից զրկելու, այլ որ՝ այդ կեանքը յարելով միւսի հետ, ստեղծել մի ուրիշ, աւելի վեհ կեանք, որից կախուած է արարածների աճեցողութեան ոյժը: Բայց ինչ անել այն գէպքում, երբ այդ կախը տեղի ունենայ գարշ, մթին ճանապարհով, որից իւրաքանչիւր ազնիւ անհատը աշխատում է խոյս տալ, հեռու մնալ. ինչ անել երբ Տէր-Մաթալը խելքահան անի Գէվօյին, որից յետոյ Սօնայի ձեռքը ստանալ պատուաւոր ճանապարհով ընդ միշտ կորած կը լինի իր համար: Նա նորից ան քաշեց. շուտ եկաւ քամակի վրա պարկեց և լուռ կերպով դիտել սկսեց կապոյտ եթերը. սակայն տխուր յիշողութիւն-

ները, գառն ենթադրութիւնների հետ՝ ճնշում, կրծում էին նրա սիրարը. նա նոր էր հասկացել, որ գուտ, մաքուր, անկեղծ սէրը թանգ է, քան չոր ու ցամաք կեանքը, որը առանց սիրոյ զգացմունքի կազմում է լոկ գատարկութիւն: Վերջապէս նա հասկացաւ թէ՛ թանկագին գանձ ունի պահուած իր սրտում, որից զրկուելը՝ կը նշանակէր զրկուել և իր կեանքից:

Պարզ է ձեզ համար, ընթերցող, որ մշեցու տարագով Ի... գիւղ զիմոզները, ձեզ վաղածանօթ Երօն էր իր ընկերներով, որոնց հետ նա ամառուայ զըպրօցական յարձակուրդներին անցնում էր Թիւրքիա, ուսումնասիրութիւններ կատարում, գրագիտութիւն սովորեցնում թշուառ թրքահային և ապա ուսումնական տարուայ սկզբին նոցա հետ վերադառնում Ե... քաղաքը, ուր շարունակում էր իր կրթութիւնը, որի դասընթացը պիտի աւարտէր այդ տարի:

Արևը շտապում էր մայր մտնելու, երբ Երօն իր ընկերներով մտաւ Ի... գիւղը և նոցա հետ զնաց իրանց ծանօթ Թաթոս բիձի տունը. այստեղ նորա, ինչպէս միշտ, այս անգամն էլ գտան սիրալիւր ընդուլութիւն. գիշերը հանգստացան, ապա առաւօտը հագնելով իրանց ուսանողական զգեստները, որոնց միշտ պահ էին տալիս Թաթոս բիձին, և թողնելով նրա մօտ մշեցու իրանց հագի զգեստները, գուրս եկան դէպի Ե. քաղաքը:

VII.

Աշուն էր. Ե... քաղաքի բաղնաթիւ բնակիչների վրա աւելացել էր և ուսանողների թիւը: Քաղաքը սկսել էր օրէցօր կենդանութիւն ստանալ. այս ու այն ամառանոց զնացողները թարմացած վերադարձել էին. ուսանողներն էլ ամառնային ամիսներին հանգստացած՝ եռանդով կպել էին իրանց գործին. որն աշխատում էր գովելի կերպով, ընծաներով միւս դասարանը փոխել. որն աւարտելու էր և ոչինչ չէր խնայում լաւ վկայական ստանալու. մի խօսքով, ամեն մի մարդ ջանքեր էր գործ դնում իր գործը կարելոյն չափ լաւ առաջ տանելու:

Այսպիսիներից էր և Երօն. նա շատ սակաւ էր շրջում այս ու այն գուարճութեան տեղեր. այլ ճաշերից յետոյ մի փոքր հանգստանում, ապա դարձեալ իր գործն էր ձեռք առնում: Նա գիտէր, որ իր վերջի տարին է, որից յետոյ ընդմիշտ պիտի հրաժեշտ տայ ուսանողական ազմկալի, կեանքին. նա աւելի ևս ձղտում էր, ինչպէս միշտ, այդ տարի էլ առաջադէմ ուսանողների շարքում լինել, որ ապա լաւ վկայական ստանալ և արժանանայ իր Սօնային. ինչպէս ուրիշ սիրահարներ, այնպէս՝ նա էլ ցանկանում էր միշտ և ամեն կերպով լաւ երևալ իր Սօնայի աչքին. ոչ պակաս եռանդ, ոգևորութիւն չէր տալիս նրան և Սօնայի անունը: Նա նրա հետ էր ամեն մի տեղ և ամեն մի քայլափոխում. ամեն մի գործ կատարելիս, նրան թւում էր, որ նա Սօնայի համար է անում, նրան հաճելի դառնալու համար է շարձար-

լում: Երեկոնները մի փոքր թէյ խմելուց յետոյ՝ նա մի ժամով դուրս էր գալիս զբոսնելու և ապա տուն վերադառնում իր հետևեալ օրուայ դասերը պատրաստելու:

Տունը մի փոքրիկ սենեակ էր. մի ցածրիկ լուսամուտով, որը զիշեր-ցերեկ բաց էր լինում և աշնանային ցուրտ ամիսներին էլ: Սենեակի մէջ՝ սեղանի վրա և յատակին, մահճակալի տակին, դարսուած էին զանազան բովանդակութեամբ գրքեր և տետրակներ:

Նրա սենեակից ոչ հեռու, միենոյն բակում, ապրում էր նրա տանտէրը տիկինը, մի միջահասակ կին, որի մօտ և ճաշում էր նա:

Երեկոյեան ժամի 7-էր. Երօն նոր էր վերադարձել զբոսնելուց և իր դասերն էր պատրաստում, երբ նրա սենեակը մտաւ նրա տանտիկինը:

— Բարի երեկոյ, Երուանդ Գաւիզովիչ. ինչ եռանդով գործի էք կպել. ահա ձեզ նամակ. ցրիշք բերեց. դուք տանը չէիք, ինձ տուեց ձեզ յանձնելու. — այս ասելով, նա մեկնեց նրան մի ներփակեալ ծրար:

— Բարի երեկոյ, Աննա Նիկոլաեւիչա. շատ շնորհակալ եմ ձեր կրած նեղութեան համար, — պատասխանեց նրան Երօն ուրախ ժպիտը երեսին, — նամակի կնիքներից երևում է, որ իմ հայրենիքիցն է. տեսնենք ինչ կայ:

— Ինչ էլ որ լինի հայրենիքի նամակները մի առանձին հետաքրքրութեամբ են սպասում և ընդունում, չը նայած երբեմն իրանց բովանդակութեամբ չեն համապատասխանում ընտնելութեանը՝

գուծիչ ազուաւի գեր են խաղում:

— Չատ ճիշտ է ձեր նկատողութիւնը. բն, ինչն էլք նստում, Աննա Նիկոլաեւիչա:

— Չնորհակալ եմ, գնում եմ. գործ ունիմ, — պատասխանեց նա և ցտեսութիւն ասելով Երօյին, դուրս գնաց:

Երօն բաց արեց նամակը և կարգաց մի քանի անգամ. Սօնան էր գրել. ահա թէ ինչ էր նա գրում:

«Սիրելի Երօ ջան»,

«Սիրով և կարօտալի բարես քեզ. նոյնը կրկնում է քեզ և իմ ընկերուհի՝ Արծուիկը, որին ես պատմել եմ ամեն ինչ: Ես, փառք Ամենաբարի Բնութեան, սղջ եմ և առողջ, նոյն ցանկանում եմ և քեզ կարօտ դաշելով, ստացայ Յարութի միջոցով ուզարկած: քորոցը. ինչն էլ գուր ծախս ես անում. ուսանողների հալը միթէ ինձ յայտնի չէ:

«Երեկ միբանցինք հօրեղբօրս նորածին տղային. «այդ առիթով խնճոյք կար մեր տանը. ես լուսթեամբ երեք կում գինի խմեցի քո սիրելի կենաց՝ միթէ կարող էի բարձրաձայն կամ համարձակ ասել ու «անել այդ բանը. քեզ յայտնի է մեզանում հայ ազգայ զբութիւնը: Մկրտոզ քահանան Տէր-Մաթալն էր. այդ անխիղճը միշտ քո վատն է խօսում: Ախար ինչ գործ ունեո այդ լիբը մարդից. ինչի համար ես լրագրներում ծագրում, վատաբանում նրան. սեին «սապօն-խեին՝ խրատ ինչ կարող են անել. գրելով նա չի ուղգուիլ, միայն աւելի սքստիկ կրթչնատանայ հետդ. հօ գիտես, սրբան ահուելի են տգէտ, յիմար թշնամիները: Սա մի քանի անգամ կրկնուել է 5

«Տօրս թէ՛ Սօնային ևս լաւ վեհացու կը գտնեմ, և «մատնացոյց է անում իր կնքահօր ժաժիկինց Գալօյի «տղայ՝ Սհօյի վրա: Հայրս լուռ է մնում միշտ. տեսնենք, ինչ է լինելու վերջը:»

«Սիրելի, ազնիւ Երօ ջան, ամեն օր երազումս «տեսնում եմ քեզ. ոչ մի ժամ, ոչ մի րոպէ չեմ մո- «ւանում քո անմոռանալի անունը. միշտ յիշում եմ «այն սակեայ ժամերը, որոնք շուտ անցան մեզանից: «Երեք կում գինին որ խմել եմ, հեռեկալ մաղթազու- «թիւն եմ արել. առաջին, որ դու, ուր որ լինես, «միշտ առողջ և յաջողակ լինես. երկրորդը՝ որ դու «լաւ աւարտես. իսկ երրորդը՝ որ Տէր Աստուած քո «սրտի մուրատը կատարէ. հօ գիտես՝ ինչ եմ ասում: «Ա՛խ, սրբան եմ կարօտել քեզ. երբ կը գայ Մայիսը, «որ քեզ տեսնեմ: Հա՛, Յարութը այս քանի օր է չէ երևում:

«Գո Սօնա»:

Ի՞նչ կը գգայիր դուք, ընթերցող, լինելով Երօյի տեղը. անսահման մի ուրախութիւն, սրտի ցնծութիւն՝ և կատաղի գարոյթ, — գիտեմ, կը պատասխանէք դուք, որոնք և այդ ժամին իսկ՝ իսկ տիրապետեցին նրա ամբողջ էութիւնը. նա ուրախանում էր, որ իւր Սօնան այդպէս վառ կերպով նկարագրում է իր սիրտը, իր գգացմունքը, որոնց շատ սակաւ անհատներն են արժանանում կանանց կողմից: Բայց այդ բոլորին մի ուրիշ գգացմունք փրփրաղէլ ալիքի նման՝ խշշում, գալիս էր հեռուից և, զարկելով նրա ուրախութեանը՝ ջարդ ու փշուր անում, խորտակում նրան. դա Տէր-Մաթալի քսութիւնների հետևանքն

էր, որոնց մասին ակնարկել էր Սօնան:

Նա վեր կացաւ, մի քանի պտոյտ արեց սենեակում. բայց այդ երկու հակառակ գգացմունքները ո՛չ մի վայրկեան պոկ չէին գալիս նրանից՝ զոցա վրա աւելացրէք և այն վատ-վատ ենթադրութիւնները, որոնց անում էր նա, այն ժամանակ նրա զրութիւնը հողեկան անհանգստութիւնը՝ մասամբ յայտնի կը լինի ձեզ: Նա անհանգստանում, տխրում էր, մանաւանդ, նրա համար, որ Տէր-Մաթալի և նրա քրտմանի թակարդների մասին գրել էր նրան և Յարութը: Վերջապէս, կարծես, նա յոգնեց ման գալուց սենեակում, նորից նայեց, կարգաց նամակը և երկա՛ր, շատ երկա՛ր մտածեց. նա կարծես, մի որոշ եզրակացութեան գալով, ինքն իրան արտասանեց, — այն, պէտք է, անհրաժեշտ է լծքել միջոցների վրա և այս գէպքում խոտորնակին խոտորնակ լինել: Այս բանը կարծես, քիչ հանգստացրեց նրան. նա վեր առաւ իր ձեռքի գիրքը, որը Աննա Նիկոլանովնայի մտնելու ժամանակը վայր էր գրել սեղանի վրա, և սկսեց լուծեամբ կարդալ. հետզհետէ ընութիւնը սկսեց իր պահանջը կատարել՝ նա կամայ-կամայ լծուլացաւ. քունը եկել և աչքերը սպառնում էր փակել՝ դեռ առանց շորերը հանելու. այդ պատճառով նա վերկացաւ, շորերը հանեց, իր գլխովերև զրեց և ապա շտապով անկողին մտաւ:

Լուծութիւնը տիրեց այդ փոքրիկ խցիկում, սրին մերթ-մերթ խանդարում էր Երօյի ծանր խրամփոցը:

Առաւօտեան նա վաղ վերկացաւ, հագնուեց և լուացուելուց յետոյ, թեթեակի նախաճաշեց երկու

բաժակ թէյի հետ և ճանապարհ ընկաւ դէպի դպրոց:

Ուղիղ այս ըուպէին, երբ Երօն բարձրանում էր դպրոցի շէմբի սանդուխներով՝ դասարան գնալու համար, նրա բազում երեսայ փոստային ցրիչը, որը՝ ահազինն քսակը լցրած զանազան թերթերով, համակներով, յայտարարութիւններով՝ շրջում էր անէցտուն և բաժանում նոցա հասցէատէրերին: Նա խընդրեց Երօյին ընդունել իրանց դպրոցի անունով ստացուած թերթերը. Երօն մօտ գնաց, վերջրեց նրանից այն ամենը, ինչ դպրոցին էր պատկանում և տարաւ ուսուցչական սենեակ ու զարսեց նրա մէջ կանգնած երկար ու շքեղ դրասեղանի վրա: Ստացուած թերթերի ու ծրարների մէջ նրա աչքին ընկաւ մի մեծ պաշտօնական ծրար, հետաքրքրութիւն թէ ներքին բնազդը զրդեցին նրան իմանալ՝ սրասեղից է ծրարը: Նա վեր առաւ և ուշի ուշով դնեց նրա փոստային կնիքները, ապա խոր մտածմունքի մէջ ընկած ցած դրեց նրան սեղանի վրա. կնիքները ցոյց էին տալիս, որ նա ուղարկուած է իրանց զիւզից:—Ո՞վ է, արգեօք ուղարկել, — հարցնում էր նա ինքն իրան. իրանց զիւզացիները՝ բացի իր հօրից, ինչ կարող էին ունենալ դպրոցի վարչութեան հետ. որովհետեւ բացի իրանից այլևս ոչ ոք չէր սովորում այդտեղ. նա շատ մտածեց. այսպէս ենթադրեց, այնպէս եզրակացրեց և, վերջապէս, կարծես թէ իմացած լինելով թէ՛ ինչ է գրած այդ ծրարում, բարկացաւ, թքեց գետնին և մի խուլ ձայնով արտասանեց՝ «անողորմ Յուզայ» ու դուրս եկաւ սենեակից: Այլևս տխրութիւնը չը հեռացաւ նրա երեսից. նա այնպէս հաւատացած

էր ծրարի ինչ լինելը, որ հետզհետէ նորա արխրութեանը փոխարինում էր զարոյթի մի կատաղի կրակ. բայց նա լուռ էր: Որոշեալ ժամին դպրոցի անդամները և նոցա աւագը սկսեցին բաց անել և կարգաւ պաշտօնական ծրարները, յանձնելով ի հարկէ, ըստ պատկանելոյն, մանաւանդ, այն համակները, որոնք աշակերտներին էին պատկանում:

Երօյին հետաքրքրող այն ծրարը, որի միջից մի ահազին խնդիր էր դուրս եկել, անցաւ ձեռքէ ձեռք. բոլորն էլ ուշադրութեամբ կարգացին, յետոյ երբ հիշեց զաստրանական հրաւերի զանգակը, ցրուեցին իրանց դասատները պարապելու: Մի քանի օրից յետոյ մանկավարժական խորհրդին էին հրաւիրուած դպրոցի բոլոր անդամները: Կանչուած էր և Երօն:

Երեկոյեան ժամի 8-ին նրան կանչեցին խորհրդականոցը: Նա ներս մտաւ, գլխի խոնարհումով բարեկրով խորհրդի աւագին, մնաց կանգնած դռան մօտին: Նրան առաջ կանչեցին: Նա մօտեցաւ:

—Ձեզ վրա բողոքում է Ձեր զիւզի ծխատէր քահանան. նա ձեզ անվստահելի անդամ է համարում հասարակութեանը ապագայում. իսկ այժմ զազրելի դպարտութիւններով պարապող, որը մամուլի միջոցով տարածել էր յանդգնել. նա պնդում է, որ դուք ամուռնային արձակուրդներին միշտ այցելել էք թիւրքիա և այնտեղ ինչ ինչ մթին գործերով էք զբաղուել. արգեօք, ճիշտ է այդ քահանայի գրածները. — զիմեց Երօյին խորհրդի աւագը:

—Ոչ թէ մենակ ինձ, այլ շատերի, նրա հետ կապ չունեցողների վրա ընդունակ է բողոքելու այդ

քահանան, զուր, անտեղի բամբասանքներ բարդելով նոցա վրա. ես մամուլի միջոցով խօսել եմ բանխմաց քահանայի անհրաժեշտութեան մասին և շատերի թուում մատնացոյց եմ արել և նրա տգիտութեան վրա. եթէ զուր, պ. նախագահ, կը հրամայէք, ես վաղը կը բերեմ ձեզ այդ լրագրի համարները, ուր տպուած է այդ յօդուածը, որը, հաւատացնում եմ ձեզ, ընդհանուր բնաւորութիւն ունի և ոչ անհատական. իսկ ինչ վերաբերում է նրան, թէ ես արձակուրդներին եղել եմ Թիւրքիայում, միանգամայն ճիշտ է, բայց ոչ այնպէս, ինչպէս ենթադրում է քահանան, այլ այցելել եմ բարեկամներին, սոցալականներին, որոնցից շատերին զրագիտութիւն եմ սովորեցրել, որի համար, կարծեմ, և զուր ուրախ կը լինէք. վերջապէս նոցա հետ ուսումնասիրութիւններ եմ կատարել, ճանապարհորդել եմ առողջութիւնս կազդուրելու, հասցնելով ձեռքիս եկած օգնութիւն և մերձաւորիս՝ առանց խտրութիւն դնելով ոչ ցեղի, ոչ կրօնի և ոչ ազգութեան մէջ, — պատասխանեց Երօն մեզմ կերպով:

— Բայց ինչո՞ւ մեզ չէք յայտնել ձեր կատարած գործերի մասին, — հարցրեց գարձեալ նախագահը:

— Կարծում էի թէ՛ հետաքրքրական ոչինչ չը կայ. բացի գրանից ես այն ցուցամօլներից չեմ, որ հպարտանամ կատարածս գործերով:

— Ինչ և իցէ, զուր պարտական էիք յայտնելու. իսկ հրապարակով անուարկելու այլոց, այն էլ քահանայի՝ երբէք իրաւունք չունէիք, ինչ բովանդակութեամբ որ լինէր ձեր յօդուածը: Յնացէք և մի կէս

ժամից յետ գարձեալ ներս եկէք, — հրամայեց նախագահը:

Երօն զուրս եկաւ. վերջապէս, նա հասկացաւ, որ Տէր-Մաթալի գարշելի գործն է այդ բողոքը. նա ցաւեց ամենայն հոգով. ցաւեց, որ հայ քահանան մատնիչի դեր է կատարում, այն էլ լուծ ուզտ շինելով: Նա աւելի ես սկսեց երկնչիլ թէ՛ ապագայում ինչեր չի անէ այսպիսի մի զգուելի անձնաւորութիւն. ինչ և իցէ, նա այժմ անհամբեր սպասում էր, թէ ինչ եզրակացութեան և վճռի կը գայ վարչութիւնը:

Իսկ վարչութեան անդամները այդ ժամին կարծիքներ էին փոխարինում Երօյի մասին. շատերը նոցանից պաշտպանում էին վերջնոյս, աւելացնելով, որ տղէտ քահանան ընդունակ է ամեն քստմանի տարրերի և, զուցէ անձնական թշնամութիւնից զրգուած, որը կարող է տեղի ունենալ Երօյի և նրա մէջ. ուստի հարկաւոր էին համարում ներել Երօյին:

Որոշեալ ժամին Երօն ներս ընդունուեց: Նախագահը յայտնեց նրան, որ խորհուրդը այս անգամ ներում է նրան, բաւականանալով մի քանի յանդիմանութիւններով, որը այստեղ էլ ասացին նրան: Մի խօսքով, զգուշացրին նրան, որ իրան խոհեմ պահէ և լաւ աւարտէ:

Դուրս գալով, Երօն աճապարեց իր սենեակը և առանց ընթրիքի պարկեց քնելու. տխուր մտքերը ծանր ենթադրութիւնների հետ ճնշում էին նրա սիրտը: Ի՞նչն էր տանջում նրան. Տէր-Մաթալի ստոր մատնութիւնը, որի անմեղ զոհն էր ինքը, թէ այն իրողութիւնը, որը կատարւում էր Քրիստոսի աւե-

անարան քարոզողի ձեռքով.— Ինքն էլ պարզ ոչինչ չը գիտէր: Միայն մի բան պարզ էր՝ թէ գարեբի ընթացքում Քրիստոսի աւետարանը աշակերտողների թուի հետ՝ աճում, զարգանում և լայն ծաւալ էր ստանում Մեծ Աշխարհաստիսին գաւաճանողի հետեւողների թիւը: «Դաւաճան», մի քանի անգամ կրկնեց նա ինքն իրան: Այն էլ սով է ուրանում, գաւաճանում,—նա, որը իւրաքանչիւր օր Մեծ Մարդու սրբբազան պատուէրներն է կարգում՝ սիրեցէք զմիմեանս. բարի արարէք ատելեաց ձերոց: Նա նայում էր առաջ, շատ առաջ, տեսնում էր այն ժամանակուայ հայ հոգևորականի դէմքը, նրա կատարած վեհ գործերը և ապա դառնում էր դէպի Տէր-Մաթալը, որից յետոյ զգուանքը, նողկանքը խեղդում էր նրան: Ժամանակի ընթացքում շատ ազգեր աճել և առաջ են գնացել ամեն ինչով. իսկ գժբազդ հայ ազգը, ընդհակառակը, յետ ու յետ է գալիս: Բացառութիւնները նա դէն էր շարտում. այդ բացառութիւնները, զըժբազտարար, բնորոշում էին թէ՛ սրբան գեռ յետ ենք մենք կանգնած ժամանակի ընդհանուր պահանջների շրջանում, որ երեք-չորս աննշան երևոյթները խոշոր կերպով աչքի են ընկնում, ուշադրութեան արժանանում: Մի ազգի յաջորդաբար առաջադիմութիւնը նա գտնում էր նրա հոգևոր գասի մտաւոր զարգացման մէջ:

Այսպիսի մտածմունքներ հետզհետէ այնպէս բարդուեցին նրա ուղեղի վրա, որ նա դիմանալ չը կարողացաւ. նա թուլացաւ, յոգնեց, որից յետոյ մինակ լսում էր Երօյի ծանր խըռմփոցը:

Նա Մօրփէոսի աշխարհումն էր:

VIII.

Կարմիր արեւը մի քանի ժամ էր, ինչ ձգտում էր իր վառվառն կերպարանքը երևան հանել, ցոյց տալ Արաշկերտու Ալազաղ լեռան. սակայն միշտ էլ ապարդիւն էին անցնում նրա ճիգ ու ջանքերը. ամպամած երկինքը խանգոտ սիրահարի պէս ամեն տեղ կտրում էր նրա ճանապարհը, և նա միշտ կորչում անհետանում էր նրա սև շերտերի մէջ, որոնք միայն իրանց մթազոյն ստուերն էին գցում երկրի վրա: Մօտալուտ անձրևի անբացատրելի երկիւղը ամենքին փախցնում, իրանց տներն է մտցնում. տիեզերքի այդ ժամանակուայ գոռում-գոշումը, սուր-սուր քամիների շուտը, անձրևի կաթիլների տարափը՝ միշտ մի արտասովոր սարսուռ են առաջ բերում գեղջուկի հոգևկան աշխարհում. նա քաշւում է իր խրճիթը, երեսն է միշտ խաշակնքում, երբ իւրաքանչիւր անգամ լսում է ամպերի որոտը:

Այդ զրույթեան մէջ էին և Անթափեց Ալազաղ լեռան մօտ «հայլայ» եկող քրդերը, նորա փախել, իրանց վրանների տակ մի մի անկիւնում կուճ էին եկել և ամեն անգամ, երբ լսում էր ամպերի որոտը, նորա երեսները երկինք դարձրած մրմնջում էին,— Խուզէ, դու խլազբբկի. (Ատուած, դու ազատես): Վրաններից մէկը, որը գտնուում էր համարեայ բոլոր վրանների կենդրոնում, իր շրջութեամբ գանապանում էր բոլոր միւս վրաններից. դա «էլի» գլխաւորի վրանն էր: Տան տէրը՝ Ուսօ-բէզը բազմել էր բարձերի վրա և տխուր մտածութիւնների գերկը ըն-

կամ ծխում էր իր զէյլանը. նա յիսունին մօտ մի նիհար քուրդ էր: նա լուռ էր. լուռ էին և տան միւս անդամները:

Վրանում երևում էին մի քանի կանայք, որոնք նստոտած էին գետնին, կամ պարան էին հիւսում և կամ պանրի մօթալներ սեղմում: Նոցանից մէկը, որը իր վայրուչ հասակով և զեղեցիկ պատկերով աչքի էր ընկնում բոլորի մէջ՝ կանգնել էր վրանի դռան և տխուր յիշողութիւնների տակ ճնշուած՝ նայում էր անձրևի տեղացող կաթիլներին, որոնք ահագին շքրմբոցով թափուում էին գետին. իւրաքանչիւր անգամ, երբ լուում էր ամպերի որոտը՝ նա կամացուկ փրկւթփրկւթում էր — «Յիսուս-Քրիստոս» և իսկոյն իր յետևը դառնում, թէ արդեօք իրան չը լսեցին. մի քանի անգամ էլ, երբ ոչ ոտը աւելն սաստիկ էր լինում, նա այնքան էր մօռանում, թէ ուր է գտնուում, որ երեսն էլ էր խաշակիրում: Այդ ժամին յուսահատութեան կրակը վառն կերպով երևում էր նրա աչքերում: նա Աստուած էր կանչում, որ այդ որոտունների հետ կայծակի ահաւոր գօրութիւն յայանուի այդ վրանի վրա և տակն ու վրա անէ նրան, իրան էլ հետը, որ ազատուի այդ անտանելի գրութիւնից, որի մէջ թուցրել, գրել էին իրան:

Թշուառ զոհը մի քանի տարի էր, ինչ ընկել էր այդ վրանում և ակամայ տանում էր բրդուհուն յատուկ չարքաշ կեանք, սակայն այդ կեանքը իր պարզութեամբ այնքան զգալի չէր զգուեցնում նրան, որքան Ուսօ-բէկի գուրգուրանքը, որոնք իւրաքանչիւր անգամ մի մաշոգ զլխացաւ էին պատճառում նրան.

ինքն էլ չը գիտէր ինչ անել, ինչպէս ազատուել նրա զգուելի փաղարշանքներից: Վրանի դռան մի ակնթարթում անցեալի քաղցր պատկերները միմեանց յետեից եկան ու անյան նրա մտքով. նա յիշեց իրանց Ալաշկերտու Խըսր դիւզը, իր մանկութեան օրերը, իր ծնողները, իր երեք կարիճ եղբայրները: յիշեց և այն դաժանելի գիշերը, երբ Ուսօ-բէկը իր մարդիկներով սրախոդող արեց իր հայր Ալօյին, իր երեք եղբայրներին, յիշեց իր մօր աղիոգորմ ճիչը, երբ իրան դուրս էին քաշում տանից. յիշեց, թէ ինչպէս ինքը թուլացաւ, ուշագնաց ընկաւ գետնին: էլ ոչինչ նա չը գիտէր, թէ ինչ պատահեց իր հետ. երբ նա աչքերը բաց արեց, իրան Ուսօ-բէկի գրկում, նրա վրանումը տեսաւ: Իր մօր այն դառնագին ազագակը, ճիչը՝ միշտ էլ նրա մտից շէր զնում. ամեն անգամ, երբ յիշում էր այդ եղբրական գիշերը՝ կարծես նրա մօր ձայնը սուր շեշտով զարնում էր նրա ականջին, — ո՛ւր... ո՛ւր էր տանում իմ Սալվուհ...: Եւ այդ գիշերը անմոռանալի էր նրա յիշողութեան մէջը՝ ամեն անգամ երբ կանչում էին «Սալվի», մի գառն «ախ» էր քաշում նա:

Ամպերի որոտը, գոռում-գոշումը աւելի և աւելի տատկանում էին. քամին իր շուոցով մի ահաբեկող երկիւզ էր տարածում, շրջակայքում: Ամենքն էլ իրանց բան ու գործը թողած՝ դուրս էին նայում: Այդ խառնաշփոթութեան մէջ Ալատաղի ճանապահին Ուսօ-բէկի էլից կէս օրուայ ճանապարհ հեռաւորութեան վրայ՝ երևում էր մի ճանապարհորդ, որի առաջից հաղիւ-հազ քայլում էր նրա բեռնաւորուած

էջը: Ճանապարհորդը մի թխազէմ, կարճահասակ մարդ էր. տարիքը մեծ չէին: Օրուայ այդ պահուն ճանապարհորդութիւնը, նրա աներկիւղ առաջ ընթանալը, նոյնքան անվեհեր քայլերի հետ՝ պարզ ցոյց էին տալիս, որ նա արտասովոր կտրիճ սրտի տէր մարդ է. իսկ տիեզերքի արհաւիրքը այդպէս արհամարելը գալիս էր աւազուցելու, որ նա ծնունել, սնունել է ընութեան գրկում, ուստի և ընդունակ է տանելու նրա ամեն մի գայրոյթը, բարկութիւնը: — Թֆու, — փրնթփրնթաց ճանապարհորդը, — չի էլ գազարում, հանդարտում. սակայն ինչ փոյթ՝ այստեղի ամեն մի քարը չէ որ ինձ ծանօթ է. եթէ զիշերը վրա հասնի, նոցա տակին կը գտնեմ ինձ հանգիստ. կանաչներն էլ աւելի փարթամ են՝ լաւ կը կշտացնեն իմ էջին: 2է, ինչ եմ ասում, գեռ. օր շատ կայ. միթէ այդքան շուտ պիտի զիշերը վրա հասնի: Ախ, եթէ ամպերը թողնէին արեւի երեսը տեսնելու, ես ամեն բան կարգի տակ կը դնէի, — այս ասելով, նա կանգ առաւ ուշի ուշով զննեց, թէ ուր է ինքը. յիշեց թէ՛ որտեղից է այդ օրը դուրս եկել. մտածեց և նորից փրնթփրնթաց, — չէ գեռ բաւականին օր կայ՝ կէս օրից քիչ անց կը լինի:

Մինչ նա այսպիսի ենթադրութիւնների մէջ էր գտնուում, յանկարծ յետեից լսուեցին ձիան ոտքերի տրոփիւններ. նա յետ նայեց. եկողը մի սև ձիաւոր էր. քուրդ էր:

— Հա, ֆլայ, էլի դու այստեղիւր երևացիր. բեռը ինչ է, — հարցրեց քուրդը հպարտ ձայնով:

— Մանրունք է. ինչ պիտի լինի, — պատասխա-

նեց հայը:

— Չատ լաւ... շատ լաւ ա... իմ բաղդիցն է, որ քեզ պատահեցի. այս երկու օր է՝ ճանապարհ եմ գալիս և մի անգամ էլ չեմ ծխել երևի ծխախոտ էլ կ'ունենաս:

— Ո՛չ չունիմ.

— Սուտ ես խօսում, անզգամ:

— Անզգամ դու ես. ես սուտ խօսացող չեմ:

— Լսու, դու պատասխանում ես ինձ հայհոյանքներով. որ սուտ չես խօսում, թող նայեմ քո կապոյնները:

— Այդ երբէք չես կարող անել՝ քեզ թոյլ տուող չի լինի:

Քուրդը կատաղեց. սուաջին անգամն էր, որ նրան հակառակում էին. այն էլ ո՛վ. մի հայ մանրավաճառ: Նրա գայրոյթը իր գաղաթնակէտին հասաւ և նա արագ-արագ ձին դէպի նրան քշեց՝ մերկացրած սուրը ձեռին: Մանրավաճառը մի քանի բայլ յետ-յետ դնաց, — ապա իր ձեռքի մահակով այնպիսի մի ծանր հարուած իջեցրեց նրա գլխին, որ նա գլխավայր վայր ընկաւ ուշաթափուած, նա իսկոյն բռնեց ձիան սանձից, հեռու տարաւ և պինդ կապեց մի մեծ քարից, ապա՝ վերադառնալով ընկած քրդի մօտ, իր փոքրիկ գաշոյնով կտրեց նրա գլուխը, իսկ զիակ՝ քաշ տալով մօտակայ գուփը՝ նետեց այնտեղ, ուր և գլորեց կտրած գլուխը. յետոյ իր էջը սկսեց քշել ճանապարհով: Մութը գեռ չէր ընկած՝ նա հասաւ Ալազղից ոչ հեռու գտնուած քարայրը. ուր և բերեց սպանուած քրդի ձին: Այստեղ զիշերե-

լուց յետոյ՝ առաւօտեան նա հազաւ իր խուրջինում
 եղած քրդական շորերը և թողնելով մի փոքրիկ ասան
 այրում արդէն վառած և հանգած կրակի մօտին,
 ինք ուղեորուեց Ուսօ-բէկի օբան:

Եղանակը պարզ և գեղեցիկ էր. երեկուայ տաղ-
 տկալի օրուան յաջորդել էր մի հմայիչ առաւօտ:
 Տղամարդիկը իրանց անասունների հետ հեռացել
 դաշտ էին գնացել կենդանիներին արածացնելու.
 Իսկ կանայք իրանց տնային գործերով էին զբաղ-
 ւած:

Այդ ժամին օբան մասա մեզ ծանօթ մանրավա-
 ճառք. քրդուհիները ուրախութեամբ ընդունեցին նը-
 բան, ամենքին էլ իրեր էին հարկաւոր... Եթէ հարկա-
 ւոր էլ չէր, բայց զարձեալ աւելին ունենալ էին
 ուզում. կինը ամեն տեղ կին է՝ զարդերու երկրպա-
 դու: Մանրավաճառք քրդուհիներով շրջապատուած՝
 մօտեցաւ Ուսօ-բէկի վրանին, որի մօտ վայր բերեց
 իշի վրայից իր իրերը: Քրդուհիները որը առնում
 էր, որը նայում էր նրա իրերին, որը գնի վրա եօլա
 չէր գնում: Մանրավաճառք ամենքին ուշի-ուշով
 գննում էր: Ահա նրան մօտեցաւ Ուսօ-բէկի վրանում
 եղած գեղեցկատեսիլ, մատաղահաս Սալվին: Երբ
 բաւականին մօտեցաւ նրան, յանկարծ նա ցնցուա-
 ծի պէս կանգնեց՝ նրա աչքին քուրդ մանրավաճառի
 տարագով նստած էր մեզ ծանօթ Յարութը: Վեր-
 ջինս տեսաւ նրան և մի աչքի շարժումով հասկա-
 ցրեց, որ ծանօթութիւն չը տայ: Ապա դառնալով
 իր էշին, Յարութը հայերէն հանգարտ արտասանեց,
 քեզ համար եմ եկել և վճուել եմ քեզ ազատել, պատ-

բաստութիւններդ տես, — շարունակելով խփել իշի
 վզին, բարկանալով, իբր նրա վրա: Սալվին հասկա-
 ցաւ, որ այդ խօսքերը իրան են ուղղուած, ուստի և
 նրա սրտին տիրեց անսահման մի ուրախութիւն: Նա
 գիտէր, նա ճանաչում էր Յարութին, որը յաճախ
 գալիս էր իրանց Խրատը գիւղը, իր հօր մօտ հիւր լի-
 նում: Օ՛, քանի-քանի անգամ էր նա տեսել նրան իր
 հօր հետ որսի գնալիս. քանի-քանի անգամ էր
 ականջով լսել իր հօրիցը, որ Յարութը առիւծի
 սիրտ ունի, որ նրա առաջ սար ու ձոր, դաշտ ու
 լեռն՝ զոգոցում են: Այդ պատճառով իր փրկու-
 թիւնը այդպիսի մի անձի ձեռքով նա ապահովուած
 էր համարում:

Քրդուհիները հեազհետէ գնեցին իրանց հարկա-
 ւոր պէտքերը և հեռացան. ամենից վերջը մօտ եկաւ
 նրան Սալվին, որին հապիւ լսելի ձայնով ասաց Յա-
 րութը:

— Այսօր երեկոյեան վրանից քիչ հեռայնիւր դէպի
 Ալաղազ, որի այրում այդ ժամին սպասում են մեզ
 իմ ընկերները. ես նոցա մի տոմս եմ թողել, ես
 այստեղ կը մնամ երկու օր, եթէ քեզ չը գտնեմ.
 Իսկ եթէ գտնեմ՝ այդ երկու օրուայ ընթացքում,
 ինչպէս էլ որ լինի, պիտի ազատեմ և նոցա մօտը
 լինեմ:

— Ես պատրաստ եմ կատարել պատուէրդ ամե-
 նաճշտութեամբ. ան, արդեօք, մեր ընտանիքից կեն-
 դանի մնացածներ կան. արդեօք թշուառ մայրս մե-
 ուել է, թէ ոչ:

— Այդպիսի հարցերի ժամանակ չէ. մեզ կարող

են հասկանալ. զգուշութիւն, զգուշութիւն, ահա այն ամեն ասպարը, որով ես միշտ տարել իմ ծրագիրները: Ես ճանապարհին սպանել եմ Ուսօ-բէկի եղբորը, որ վերագառնում էր Ղարաքիլիսից. անշուշտ այսօր երեկոյեան այստեղ կ'իմանան նրա մահը և բոլորն էլ կը գինաւորուեն յանցագործին բռնելու. այդ իսկ ժամանակին մի կերպ դուրս եկ վրանից, որից յետոյ ամեն բան հեշտ է: Զգուշ, ահա գալիս են կանաչք, մեզ կը լսեն:

— Լաւ... եթէ այդպէս ես ծախում, ես աւնոյրը չեմ, — ասաց Սալվին և հեռացաւ. քրդուհիները լսում էին նրան:

Խըտը գիւղի Ալոյի աղջիկ, Սալվին, մի քանի տարի էր, ինչ գտնուում էր Ուսօ-բէկի տանը, նրա մօտին: Վերջինս՝ նկատելով նրա աննման գեղեցկութիւնը, մի գիշեր փախցրեց նրան իր հօր տանից և սկզբներում Սինակու կողմերումն էր պահում, որովհետեւ իւրաքանչիւր անկիւն կտրիճ մարդիկ էին ուզարկած փնտռելու նրան՝ իսկ երբ մի քանի տարուց յետոյ այլևս այնքան չէին հետաքրքրում նրանով, այդ պատճառով Ուսօ-բէկը՝ նրան քրդացած համարելով, բերեց իր մօտ պահելու: Դուք ընթերցող, տեսաք նրան, թէ ինչպիսի ջերմեռանդ կերպով ազօթում և խաշակնքում էր իրան այն անձրեային օրը. տեսաք, որ կեանքը նրա համար այդ մթնոլորտում աւելի քան անտանելի էր: Նա փազուց գեռ իր մանկութեան օրերից, ճանաչում էր Յարութին, գիտէր, որ նրա շնորհին է յայտնի եղել իր ուր լինելը. այլապէս ինչպէս բացատրել նրա գալուատը

այդ տեղ. չէ՛ որ նրա ծպտեալ ընկերները, յաճախ և ինքը զանազան պատըռակով շրջում էին քրդերի գիւղերը, օբաները՝ միմիայն իրանց նպատակը առաջ տանելու համար:

Արևը դեռ նոր էր մայր մտել, երբ Ուսօ-բէկի եղբօր սպանման լուրը տարածուեց օբայում: Մի այնպիսի ճիշ, աղապակ բարձրացաւ, որ հեռուից լսողը կը կարծէր թէ՛ վնասը իւրաքանչիւր վրանին է պատկանում: Օբայի գլխաւորի, Ուսօ-բէկի, հրամանով՝ բոլորն էլ, համարեայ, գինուեցին. վրաններում մնացին միմիայն ծերերը և կանաչք:

Ուսօ-բէկը գնում էր իր եղբօր վրէժը լուծելու իրանց զարեօր թշնամիներից, Զիլանցի քրդերից, սրանց նա մեղադրում էր այդ սպանման մէջ: Օբան գատարկուեց. Սալվիի սիրտը լցուեց ապագայի անսահման ուրախութեամբ. իր փրկութիւնը նա կատարուած էր համարում. երբ մուժը պատեց ամենայն տեղ, նա՝ հարեանի վրան դնալու պատրուակով՝ հեռացաւ իրանց վրանից: Քիչ հեռանալուց յետոյ, նրան պատահեց Յարութը, որը խելոյն առաջարկեց նրան մի ձեռք քուրդ տղամարդի զգեստ և պատուիրեց շուտ հագնել, որը խելոյն կատարուեց. սրից յետոյ նորա երկուսն էլ դուրս գալով ճանապարհից, շտապեցին իրանց քայլերը դէպի Ալաղաղ լեռու: Զուտով նորա հասան մեզ ծանօթ քարայրը, ուր նուցա սպասում էին Յարութի ընկերները: Սալվիին յանձնելով իր երկու ընկերներին, Յարութը պատուիրեց նուցա իր ցոյց տուած ճանապարհներով գնալ Խըտը. իսկ ինքը մնացած ընկերներով շտապեց Ուսօ-բէկի ճանա-

պարհը կտրելու:

— Զատակեցէք, տղայք. մենք պիտի մի ժամ առաջ հասնենք Եփրատի մօտի Կեաւը-Գեաֆի ձորակը, որտեղից, ինչպէս տեղեկացել եմ, կանցնին Անթափցի քրդերը՝ Ուսօ-բէկի հետ. այգտեղ մենք նրանց մի լաւ ջարդ կը տանք, որից յետոյ նայած հանդամանքին՝ կարելին կը կարգադրեմ:

Այս ասելով, նորա կորան խաւարի մէջ. ստէպ-ստէպ միմեայն ձեանների տորերի տրտիլեններն էին լուում: Մի քանի ժամ անընդհատ արշաւելուց յետոյ, նորա մօտեցան որոշեալ ձորակին, որից յետոյ սկսեցին դանդաղացնել ձիանների քայլերը: Զատ չանցած նորա արդէն ձորակումն էին. ձիանները հեռացրին մի կողմի վրա. իսկ իրանք իւրաքանչիւրը մի մի ժայռի յետեւ պահուած, սկսեցին սպասել Ուսօ-բէկին: Վերջինս երկար սպասեցնել չը տուեց՝ իր ձիաւորների առաջը ընկած՝ նա մտաւ ձորակը, ուր պիտի գիշերէին մինչև առաւօտ և ապա շարունակէին իրանց ճանապարհը:

Յաճ գալով ձիաններից, նորա կրակ պատրաստեցին, և նրա շուրջը շարուելով՝ սկսեցին հեաները վերցրած ոչխարի մսից խորոված պատրաստել:

Ուսօ-բէկը անհամբեր սպասում էր խորովածի եփելուն. ձիանների թամբերից կալմամ մի բազմացի վրա նստած՝ նա հեռուից գանազանում էր մնացած քրդերից. նրա գէմքը կրակի առաջ աւելի եւ կատաղի կերպարանք էր ստացել. որքան ներքին յուզման, վրէժխնդրութեան կրակի բոցերն էին այրում նրա սիրտը, նայնքան աւելի խառոյկի կրակը

կենդանի էր զարձնում նրա գազանային պատկերը և աւելի նպաստում նրա ներքին անհանգստութեանը. դրսի և ներսի կրակը նրան մոռացնել էին աուել ամեն բան:

Խորովածի անուշահամ հոտը սկսեց բարձրանալ և գրգռել քրդերի ախորժակը. կանաչի վրա փռուած քրդական լաւաշների վրա շուտով երևացին խորովածի շամփուրներ: Ամենքն էլ սկսեցին ուտել:

Այդ ժամին հեռուից լսուեց Յարութի ազգանշանը՝ բուլի ձայնը, որից յետոյ խկոյն գանազան անկիւններից լսուեցին հրացանների ձայներ:

Առաջին հրացանի պայթիւնի հետ Ուսօ-բէկը գետին տարածուեց, դա Յարութի անշիզ գնդակն էր, որը՝ առանց վրիպելու՝ խորոված ծամելիս՝ նրա բերանի մէջն էր մտել և հուրինների աշխարհը տարել նրան: Մի քանի բոպէ չանցած խառոյկի շուրջը մի քանի տասնեակ զիւակներ տարածուել էին գետին: Ով յանդգնում էր տեղից վեր կենալ և գէպի իրանց գէները վազել, որոնց դարսել էին իրանցից քիչ հեռու միմեանց վրա, իսկոյն վիրաւորուած ընկնում էր: Մի քանի հոգի միայն ազատուեցին Ուսօ-բէկի մարդկանցից, որոնք մի կերպ վերագարձան իրանց օրան, որտեղից առաւօտեան դրաստներով եկան սպանուածների դիակները տանելու: Իսկ Յարութը՝ պատկերը կատարեալ համարելով, աննկատելի կերպով հեռացաւ ձորակից: Մի քանի օր յետոյ նա Խըտր գիւղումն էր, ուր էր և Սալվին, որի փախուտը այնքան էլ աչքի չընկաւ, որովհետև միմեան յետոյց յաջորդող եղերական հանդամանքները մոռացնել տը-

ուին Անթափցիներին նրա անհետանալը: Ուսօ-բէկը այլ ևս չը կար, որ ամեն մի ծակ ու ծուկ հետամուտ լինէր՝ նրան գտնելու համար:

IX.

Ժածիկենց Գալօյի տղայ Մհօն քսանին մօտիկ միջահասակ մի պատանի էր: 2ը նայած հօր ճիգ ու ջանքերին՝ փոքր ի շատէ ուսում տալ իր մէկուճարին և պիտանի ժառանգ զարձնել թէ իր և թէ իր օջախի համար, ընդհակառակն, որդին հօր ցանկութեան հակապատկերը զուրս եկաւ. ամեն մի զբաղքոցից փախուստ տալով, նա 10-12 տարուայ ընթացքում հազիւ հազ զրեւ կարգալ սովորեց, այն էլ այնպէս, որ Աստուած զրել կարգալ համարէ. սակայն անզրազէտ, տղէտ հօր համար այդքան էլ բաւական էր: Վաշխառու հայրը օրէցօր սկսեց որդուն բնակալացնել իր արհեստի մէջ. կեղծ մուրհակներ, պայմանագրեր կազմելն էր պակաս նրա համար, որովհետեւ ինքը անզրազէտ լինելով, ստիպուած էր ուրիշներէ միջօցով կատարել այդ. բայց երբ Մհօն սովորեց զրազիտութիւն, հայրը այդքանով էլ ուրախ եղաւ, որովհետեւ ինքը ազատուում էր սրան-նրան պիմելու կեղծ թղթեր կազմելու. այժմ այդ բանը հօր թեկազբութեամբ որդին էր կատարում: Այսպիսով հայր և որդի՝ ժողովրդի արին ծծելով, բաւականին կարողութիւն էին ձեռք բերել: Միամիտ ժողովրդի մտքով անգամ երբէք չէր անցկենում օրէնքի գիմել և նրա գօրութեամբ պատժել տալ իրանց տղրուկ-

ներին. նրանք զեռ գոհ էին լինում, որ իւրաքանչիւր իրանց տնտեսական ճգնաժամին դորա ձեռք էին բռնում իրանց. բայց թէ ինչպէս էին աճում, բարդում նոցա պարտքերը, նորա երբէք չէին էլ մտածում զրա համար: Ինչ գործում թերութիւն էր ցոյց տալիս որդին, հայրն էր զլիսի գցում. իսկ երբ հօր խելքը չէր հասնում և երկուսով կասկածի մէջ էին մտնում, միշտ որդին իր զիտցածն էր կատարում և յաճախ այնպիսի ճարպիկ կերպով, որ հայրը արտասուքը աչքերին, երկինք էր նայում և բթի տակին կրկնում մի քանի անգամ,—Տէր, փնօք քեզ... փնօք քեզ:...

Արեւը զեռ նոր էր մայր մտել: Ե... զիւզի զիւզացիները քաշուել և իրանց տներն էին մտել. թէև մարտ ամիսն էր, բայց ցուրտը զեռ զգալի կերպով ցոյց էր տալիս իր գօրութիւնը: Ժածիկենց Գալօն իր Մհօյի հետ իրանց միակ թախտի վրա բազմած՝ համբիշը առաջներին զրած՝ մի ինչ որ հաշիւ էին տեսնում և զրի առնում:

—2ը սխալուես, Մհօ ջան,—նկատեց հայրը,—էնպէս արան, որ սատանան էլ չը հաւատայ: Թշնամիներս շատ են՝ միշտ մեր քամակիցն են նայում. քանի գառ ես զրել:

—Քսան ութ և եօթն արարայ խոտ:
—Լաւ, լաւ. տղա կարգան, տեսնենք. զուցէ մի բան տեղը բերած չը լինես. էլի ինչքան չը լինի՝ ես քեզանից փորձուած եմ:
Որդին կարգաց.
«Ես Ե.. զիւզի բնակիչ՝ Գ. Պ. վեր առի և պարտ

«եմ մեր համագլխացի Գալօ ժածիկեանցին երեսուն
«մանէթ փող. որի փոխարէն երեք ամսից յետոյ՝
«պարտ եմ տալ քսան ութ դառ. բայց որովհետեւ
«փողը անշունչ է, ծախս-մախս չունի պահելու հա-
«մար, էզ պատճառով էս հնձից յետոյ՝ գառների հետ
«պարտ եմ հատուցանել ժածիկեանցին և եօթն ա-
«րարայ խոտ՝ գառներին կերակրելու համար: Ուստի
«և ստորագրեմ իմ իսկական ձեռքով»:

—Ապրիս. լաւ ես տեղը բերել. միայն զգոյշ՝
ձեռքդ լաւ բռնացրու նրա ձեռքին:

—Էնպէս եմ բռնացրել, որ ինքն էլ իր աչքե-
րով հազար տարի ման գայ, մի կեղծութիւն չի նը-
կատել:

—Բայց փող ստանալու ժամանակ, Սհօ, հունա-
րը մնաց քեզ. էնպէս պիտի հարբացնես, որ ոչինչ
չը մնայ մտքումն:

—Էզ իմ գործն է. խամ չեմ. էնպէս կը խմա-
ցնեմ, որ սե ու սպիտակ ջուկել չը կարողանայ. դրա
նեղակայութեամբ մի կտոր թուղթ կը խզրզեմ ու
կասեմ՝ մուրհակը պատրաստ է. ստորագրելն էլ հօ
զարձեալ իմ գործ է. դոցա ամեն մէկի ձեռքերը իմ
ձոցումն է:...

—Ապրիս, որդի ապրիս:...

—Ես ել օրհնեսցեմ,—ապրիս, սանիկս, ապրիս,
լսուեց սրահից Տէր-Մաթալի ձայնը:

—Համեցէք, տէր-տէր, համեցէք,—ձայն տուեց
Գալօն:

—Ի՞նչ ես գիտալի, գեօ իկասցեմ. ողջոյն ձեզի:
—Օրհնեան տէր.—միաբերան կրկնեցին Գալօն և

և Սհօն՝ ոտքի կանգնելով:

—Աստուած օրհնեսցէ, նստեցէք:

Սորա բոլորն էլ բազմեցին թախախ վրա:

—Էզ օրհնութիւն էիր կեարդալի տղայիդ,—հար-
ցրեց Տէր-Մաթալը:

—Ոչինչ, մուրհակ էր գրում, լաւ էր գրել. ես էլ
օրհնում էի. է՛հ հօր սիրտ է, տէրտէր:

—Մուրհակ:

—Այո:

—Ո՛ւմ:

—Կ. Պ.:—

—Տեսնեմ:

—Համեցէք:

Տէր-Մաթալը քթին տակին փնթփնթաց, ապա
նկատեց:

—Չատ ապրիս, սանիկ, հէ՛չ մեր Սալմաստումն
էլ էսպէս շեն կռնալի ստորագրութիւն սառքել. հէ՛յ
գիտի, հէ՛յ... փոքր երեխայի, որ հէրս-մէրս քեօչե-
ցին էնտեղէն. թէ մնասցէին, էնպիսի ֆանդեր կու-
նէի. համա էլի փառք նրան,—այս ասելով, նա նայեց
առաստաղին,—բաւոր Գալօ, թէ վախենասցէք, ինձ էլ
կարող էր վկայ գրել. էլ մեր բարեկամութիւն ինչի՞
համար է:

—Փառաւոր մնաս, տէր-տէր:

—Է՛հ, քեաւոր Գալօ, էս քանի անգամ է, որ
քեզ բան ըսեսցեմ, է՛հ:

—Սեփանենց Գէվօյի տղջկայ մասին:

—Հան, Սօնայի մասին:

—Գու գիտես, տէրտէր, ինչպէս գիտես, էնպէս

էլ արա:

—Որ ես գիտեմ, դէ՛հ ուզեսցեմ Զատիկից յետոյ նշան դնել, աղջկայ հօր հետն էլ խօսել եմ:

— Զատ լաւ, դնենք նշան:

— Թէ չէ Ալաշկերտցոնց Գաւթի տղան, տեսցէն, էս տարի աւարտելի ու զեղ պիտի գայ. էն ժամանակ բանը կը ծանրանայ, աղջիկը լաւ աղջիկ է. ձեռներիցս կը թռչի, հա:

— Ընդատաճառ, Զատիկն նշանը դնենք:

— Տօ՛, հէր օրհնած, կարգս վկայի, որ համով թիքայի, համ աղջիկը լաւ աղջիկի, համ էլ որդի շունի. չէ որ ծնողաց մահից յետոյ ամեն բան մերնի. իմ աչքը վազուց նրա մէջայի վրայի—վերջացրեց էր ատելիքը տերտէրը՝ խառն Սալմաստի բարբառով:

— Դու գլուխ բեր գործը, թող քեզ լինի: Մհօ, դուրը թակում են, տես ս՛վ է:

Մի քանի ըոպէից յետ՝ Սհօն Կ. Պ.-ի հետ ներս մտաւ և բարեկտլոյ նստողներին, իրանք էլ մի կողմի վրա նստեցին:

— Եկանք, որդի Կ.

— Բա ի՞նչ անէի:

— Փողը պատրաստ է, մի քիչ հաց ուտենք, յետոյ: Իսկոյն հաց բերին և հայր ու որդի ամենայն ճարպիկութեամբ սկսեցին իրանց ծրագիրը առաջ տանել. մի քանի ըոպէից յետոյ խեղճ Կ. Պ. ոտքի վրա չէր կարող կանգնել. իսկ աչքերը, համարեայ, ոչինչ չէին տեսնում. առարկաները շարժում էին. արկօհօյր իր գերը կատարում էր:

Գալօյի ուրախութեան չափ չը կար. ինչպէս կա-

մենում էին, միամիտ Կ. Պ.-ին այն օրին էլ գրին: Այժմ խարչախ վաշխառուների փող համբելու ժամանակն էր. այստեղ էլ նորա մի քանի բուբլի պակաս տուեցին, թշուառ զօհը ոչ մի կասկած չ'ունէր. միթէ այդպիսի հիւրասէր ոմն, որպիսին նա կարծում էր Գալօյին, ընդունակ է կեղծութեան, կամ մի որևէ ապօրինի գործունէութեան. չէ որ նա համոզուած էր, որ Աստուած քաղցրացել է Գալօյի վրա. եթէ ոչ՝ սրտեղից էր նա այդքան կարողութիւն ժողովել.— չէ, աղպէր, առանց Աստուծոյ մի կոպէկ էլ չի կարելի վաստակել,—կրկնում էր յաճախ Կ. Պ., երբ խօսք էր բացում հարուստ ու աղքատի վրա:

— Է՛հ, սանհէր Կ. Պ., երևի շատ ես շտապում. թէ ուզում ես, փողերը բերեմ,—գլխեց նրան Գալօն:

— Հա... ա... պա... պա... ինչ, բերրը:

— Մհօ, ջահել ես, էն փոքր սնտուկի կտուէ տոպրակը բեր, տեսնեմ: Մհօն իսկոյն կատարեց հօր հրամանը:

— Սանահէր Կ. Պ., բռնիր, տեսնեմ,—նորից գլխեց նրան Գալօն, համբելով նրա ձեռքում տոպրակից հանած արծաթեայ փողերը. այ, մէկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, վեց, եօթ, ութ...

— Հայրիկ, զգուշութեամբ համբիր. երկուսդ էլ հարբած էք.—զգուշացրեց հօրը Մհօն:

— Սուս... ես գիտեմ իմ բանը. երեխայ չեմ, լակոտ. այ, տեսար, խօսացիր՝ չ'իմացայ որքան համբեցի. ապա տուր տեսնեմ, նորից համբեմ,—նա առաւ Կ. Պ.-ից նրան տուած ութ բուբլին և համբելու ժամանակ մէկ բարկացաւ որդու վրայ, որ նրան

X.

Վերջին քննութիւնների առիթով աշակերտների մէջ մի արտասովոր իրարանցում էր տիրում. երկու ամիս շարունակ նորա պիտի իւրաքանչիւր օր կրկնութեամբ պարապէին, որ կարողանային պարզ երեսութեամբ հրաժեշտ տալ դպրոցի պատերին: Ապրիլ և Մայիս ամիսները իրանց մշտական ուղարկութեան հետ բերել էին այս անգամ դոցա և մի ներքին յուզմունք, երկշտութիւն. եթէ բազդի անիւը թարսուէր և նորա յաջող քննութիւն չը բռնէին, այն ժամանակ ընդ միշտ անէժքով պիտի յիշէին այդ ամիսները:

Երծն էլ ազատ չէր այդ խլրտումից. նա էլ ամեն ջանքեր գործ էր դնում յաւ աւարտելու. յաճախ գիշիրները չէր քնում և մինչև արշալոյսը պատրաստուում էր միւս իր ընկերների նման՝ պարզ երես գուրս գալու, թէ իւր ծնողների, թէ դպրոցական վարչութեան և թէ, մանաւանդ, իր Սօնայի առաջ: Վերջնայս սէրը, անունը յիշելիս՝ կրկնապատկում, եռում էր նրա եռանդը և սա տոկուն նաւավարի նման՝ միշտ նայում էր հեռու, դէպի ցանկալի ափը, սիրելի ապաղան, որին նա ամենայն հաւատով սպասում էր: Քանի քանի փոթորիկներ էր անցել նրա գլխով, որոնք սպառնում էին անդունդը տանելու նրա փայփայած ծրագիրները. սակայն մի աներևոյթ մատ միշտ գալիս էր ուղղելու, զրստելու նրա կիսուեր գործերը: Այժմ մօտեցել էր վախճանը կրած տանջանքների. այժմ մօտենում էր ժամը, երբ նա ինքնուրոյն կերպով պիտի կեանքի փշոտ ասպարէզը

նկատէր՝ գործելու յանուն իր փայփայած գործերի, և իրքան բազդաւոր էր նա իրան համարում, երբ Սօնան էլ պիտի օգնէր նրան իր փայփայած գաղափարները առաջ տանելու. սակայն թշուառը չը դիտէր, որ այն տեղ էլ, հեռու, շատ հեռու իրանից, ճակատագիրը պատրաստում էր մի ամպ, որը թանձրանալով, պիտի սև գոյներով ներկէր նրա երազած ապագան: Քննութիւնների, սպառնալիքների տակ՝ նա երբէք չէր կասկածում, որ յանկարծ կարող է իրերի գրութիւնը այնպէս փոխուել, այնպէս խճճուել, գորգեան հանգոյցի պէս, որ ինքը շշմած ինքնուրոյն կարող է և իր գլուխը կորցնել և ընկնել այդ խառնաշփոթութեան մէջ, որից դուրս գալ այլևս անհնարին կը լինի:

Նա մինչև անգամ մոռացել էր Տէր-Մաթալին, մոռացել էր Սօնայի գրած կասկածոտութիւնները սրա մտօին. նա իր փայլուն ապագան տեսնելու տենչով տոշորուած մոռացել էր ամեն վտանգաւոր պատահելիքները և միայն դէպի ապագան էր նայում և լի եռանդով դէպի նա էր քայլում:

Ե... քաղաքը իր արտասովոր իրարանցումով, իր առօրեայ գուարճութիւններով այնքան էլ սիրելի չէր նրան. ընդհակառակը նա, համարեա թէ՛ զղում էր նրա գեխ ու շուպլ կենցաղավարութիւնից, նրա իւրաքանչիւր անկիւններում բուն գնող ձեւականութիւններից և արտաքին կերպարանափոխութիւնից. չը կար այստեղ գիւղերին յատուկ գուտ նահապետական պարզութիւն, որին այնքան ջերմ կերպով սիրում էր նա և որին յանկանում էր տեսնել մարդ-

կանց յարարերու թիւններն, նիստ ու կացի մէջ: Երևի նրա մանկութիւնը, անցնելով պարզութեան աշխարհում գիւղումը, սերտ կերպով կապել էր նրան զիւղական նիստ ու կացի հետ, որը այժմ նրա բնաւորութեան խոշոր գծերից մէկն էր կազմում:

Մի երեկոյ, երբ նա քննութիւնների պատրաստութիւններից յոգնած՝ պարկել էր հանգիստ մտնակալի վրա և երեսը առատազին յառած նայում էր այնտեղ և խոր մտածողութիւնների մէջ ընկնում, յանկարծ լսեց օտքերի ձայներ. խսկոյն սթափուեց և, գէպի դուրսը նայելով, տեսաւ, որ Յարութը բարձրանում է իր սենեակի սանդուղիներով: Այլ ևս չը կարողանալով իրան դսպել, նա դուրս թուաւ և փաթաթուեց նրա ղզով ու ներս հրաւիրեց: Նստելով աթոռների վրա, նորա երկար լուռ նայում էին միմեանց, վերջապէս, Երօն, ընդհատելով լուռութիւնը, հարցրեց.

— Այս սրտեղից այսպիսի անողասելի կերպով:

— Ալաշկերտումն էի. վերադառնում էի, սիրտս չը դիմացաւ. վճռեցի զալ բեզ տեսնելու, մանուսանգ, որ վաղուց է տեղեկութիւն չ'ունիմ մեր կողմերից. երևի նամակներ ստանում ես. ինչ նորութիւններ կան:

— Այնքան մխիթարիչ տեղեկութիւններ չ'ունիմ. Սօնայից անցեալներում նամակ ունէի. զրում էր քսբացակայութեան, Տէր-Մաթալի որդկայթների և նորա ուրիշ զպղբիլի գործերի մասին:

— Եթէ մենակ այդ է, ոչինչ. դորա սովորական բաներ են. եթէ նա չը գրէր, միթէ դու չը գիտէիր ինչ է Տէր-Մաթալը. ճիշտն ասած՝ ես աւելի գարշե-

լի և փաթար գործերից էի վախենում, որի պատճառով և շտապեցի, որքան կարելի է, մի քանի օր առաջ վերադառնալ մեր գիւղը:

— Ի՞նչ էր ձեր վախենալու և վերադառնալու պատճառը:

— Ինչպէս թէ. միթէ չե՞ս սպասում, որ այդ եզուրիսը, օգտուելով իմ բացակայութիւնից, կարող է յաջողացնել Սօնայի նշանադրութիւնը. իմ և քսբացակայութիւնից յարմար ժամանակ էլ երբ նա զբուսնու է:

— Այս անիծուած քննութիւնների ծանրութեան տակ՝ ես մոռացել եմ ամենաերկիւղալին. և իբրք, այդ ամեն ինչ ուրացած քահանան ընդունակ է օգտուելու առիթից և ըստէն անգամ չի կորցնում. ես մոռացել եմ քեզ պատմել թէ՛ ինչպէս նա լի զբարբաթութիւններով մի բողոք էր սուլարկել մեր վարչութեանը, որ ինձ վստակ տայ զպրօցից. սակայն իբր ասածը չ'եղաւ:

— Միթէ:

— Ճիշտն եմ ասում:

— Էլ ինչո՞վ կարող է առաջ գնալ մեր թշուառ ժողովուրդը, երբ այսպիսի քահանա՞ չ'լէզվեցններով զեռ վրտում են մեր գիւղերը. նոյն իսկ քաղաքներն էլ: Այսօր, երբ, դժբաղտաբար, մեր գեղջուկի հայկացքը զեռ գէպի իր տէրտէրներն է ուղղուած և ամեն ինչ նրանիցն է սպասուում, էլ ինչո՞վ կարող է կերպարանափոխուել նրա մտաւոր և բարոյական աշխարհը. չը կայ զպրօցների պահանջուած քանակը, որ կարողանայ թշուառ ժողովրդի աչքերը բա-

նալ և ճանաչեցնել տալ նրան նման տէրաէրների ինչ լինելը. ճշմարիտն եմ ասում, ինչ էլ լինեն դոքա ինձ այնքան չեն վշտացնում, բացի այն, որ մատնողութեան անարգ ու դարձելի դերն են կատարում:

— Սակայն ինչ անել, որ չարիքը մատամբ մեղմայնել:

— Ինչ անել:

— Այո:
— Այն անել, որ սով ըմբռնում է չարիքի այդքան մեծութիւնը՝ նրա էլ սրբազան պարտականութիւնը պիտի լինի՝ վերջ տալ դոցա գոյութեանը և ամեն տեղ, ամեն ժամ մահու և կեանքի կռիւ մղել դոցա դէմ:

— Ինչ անել երբ մեր ժողովուրդը ինքն է իր համար գերեզման պատրաստում, նետուելով տղա քահանաների զիրկը:

Մինչ սոքա այսպէս խօսում էին՝ յանկարծ դռան մօտը երևաց փոստային ցրիչը: Երօն մօտ գնաց և ստացաւ նրանից իր անունով մի ներփակեալ նամակ. կարդալով հասցէն, նա ուրախացաւ. Սօնայի ձեռքն էր:

— Ո՞րտեղից է տեսնես, Երօ:

— Մեր գիւղիցն է:

— Ո՞ւմնից է արդեօք:

— Հասցէն գրուած է Սօնայի ձեռքով. բայց բաց անենք, տեսնեմ մէջը ինչ կայ:

Երօյի աչքերը շտապ-շտապ վազեցին նամակի վրայով և հետզհետէ նրա ձեռքերը և ոտքերը սկսե-

ցին դողողալ. նա թուլացած վայր ընկաւ իր մահճակալի վրայ և դառն կերպով հեկեկալ սկսեց. բայց նամակը վաղուց արդէն վայր էր ընկել յատակի վրա:

Յարութը՝ չիմանալով ինչ պատահեց նրա հետ, վազեց դէպի նամակը և սկսեց կարդալ, իմանալ, թէ արդեօք ինչից ստիպուած յանկարծ այսպէս փոխուեց նրա տրամադրութիւնը. վերջացնելով նամակի ընթերցումը, նա բարձր-բարձր ծիծաղեց ու դարձաւ դէպի նրան:

— Ես մինչև օրս կարծում էի թէ՛ դու իրօք տղամարդու սիրտ ունէիր. էհ, ինչ մի անուղղելի կորուստ է այդ. գրում է, որ իրան նշանել են Գալօյենց Սհօյի հետ և աղերսում է քո օգնութիւնը. միթէ պահապան ուրախութիւն ես լսում, դու այդքան ծանր հարուածի հետ. Տէր-Մաթալը իր ծրագիրը առաջ է տարել, գլուխ է բերել նշանադրութիւնը. բայց չէ՞ որ գրում է՝ իրան բռնի կերպով են նշան դրել, հէնց այս տողերովը դու ազատած կը լինես այդ թշուառ գոհին. բաւական է այդ ներկայացնել մեր հոգևոր բարձր ատենաները, այն ժամանակ նշանադրութիւնը լուծուած կը լինի. իսկ եթէ այդ չչաջոցուեց մեզ, այն ժամանակ կենդանի են այս բազուկներս, որոնք միշտ պատրաստ են եղել թշուառի արտասուքները սրբելու և վէրքերը բուժելու. նոքա և կ'անեն այն, որը դու և Սօնան էք ցանկանում. չէ, մի վշտանար, դեռ ես մեռած չեմ. ուրախ եղիր, դեռ կայ մէկը, որը ամեն միջոց գործ կը դնէ ձեզ նպատակին հասցնելու. բայց նախ քան այդ, խնդրում եմ սրբել այդ արտասուքներդ, որոնք կատաղութեան դայրոյթ են

առաջ բերում իմ մէջը. ես սովոր չեմ արտասուքների. դժբա փոքրոգութեան, երկչոտութեան նշաններ են: Այո, դեռ կենդանի եմ ես: Տէր-Մաթալը իր եզուրութիւններով Ուսօ-բէկից բարձր չէ. այն ձեռքերը, որոնք վերջ տուին Ուսօ-բէկի կեանքին՝ վրէժ-խնդրութեան ծարաւը սրտումը թողնելով. այն ձեռքերը, որոնք գտան տարիներով կորած Մալվիին, դժուար ըոպէին կը հասնեն և օգնութեան քեզ կրկնում եմ, թող այդ երեսայութիւններդ, եթէ ոչ, ես ընդմիշտ կը հեռանամ քեզանից. հարուածդ դեռ կատարեալ չէ. դեռ կարելի է նրան ուղղել. չէ որ Սօնայի սիրտը միշտ քեզ հետ է. չէ որ դեռ կան միջոցներ, կան մարդիկ, որոնցով կարելի է քանդել նշանադրութիւնը:

Երօն խելագարի նման լսում էր նրան. նա չէր լաց լինում, դադարել էր հեկեկալուց. լսում էր Յարութին և ըստ երևոյթին, ոչինչ չէր հասկանում նրա խօսքերից: Հարուածի առաջին ըոպէին նա Սօնային կորած էր համարում. բայց, երբ Յարութը իր ազդու ձայնով խօսել սկսեց, երբ նա կամաց-կամաց ուշքի եկաւ և ըմբռնեց նրա խօսքերի մեծութիւնը, արտասուքը իրանց-իրանց դադարեցին. միայն մի փոքր նա իրան շշմածի պէս էր զգում. գլուխը սաստիկ ցաւում էր. ականջները խշշում էին. աչքերի առաջը սեանում էր. նա լուռ էր:

— Լսի՛ր, Երօ, ես նորից կարգամ այդ նամակները:

(Ն ա մ ա կ.)

«Երօ ջան.»

«Չատ հոգսի տէրը՝ շատ խօսող կը լինի: Սրա

«հետ ուղարկում եմ քեզ, Երօ ջան, մի փոքրիկ նուէր՝ մի ծաղկեայ ձեռք, որպէս նշան մեր նուիրական սիրոյն. դա պէտք կը գայ քեզ կարօտութեանդ ժամերում, երբ մտածելիս կը լինես ապագայիդ համար: «Ինչո՞ւ, Երօ ջան, չես գրում. դու էլ ինձ նման հօ փակուած չես վանդակում, որ ամենեկին դուրս գալու հնար չը կայ. արդեօք ես ինչպէս անեմ, որ դուրս թաշեմ այս վանդակիցը, որ մի քիչ էլ ուրախանամ, որովհետեւ գիշեր-ցերեկ արտասուքը հեղեղի նման թափում է աչքերիցս. կը գոս այստեղ ու կը հարցանես քո բարեկամուհուն և իմ ընկերուհի Արծուիկին՝ դրո՞ւստ եմ ասում, թէ ոչ:

«Արդեօք, իմ վշտերին դեզ ու ճար կայ. ես քո ճամաղը ստացայ յունվարի 19-ին. բայց սղասում էի, որ մի նամակ էլ ստանամ, յետոյ պատասխան գրեմ. բայց աչքերս դուրս եկան՝ նամակ չըստացայ: «Երօ ջան, միթէ դու մոռացար ինձ. բայց ես չեմ մոռանայ քեզ, մինչև գլուխս հասնի գերեզմանիս: Երօ ջան, մէկ էլ աղաչում եմ ու խնդրում, սիրես հայրերիդ գերեզմանը ու լաւ պահպանես իմ ճամաղները և իմ գազանի խօսքերը, սրտից մինչև անգամ Աստուծուն էլ յայտնի չին: Եթէ եկար և ինձ մահացած տեսար, այն տեսակ մի ազգու ճառ-բողոք կը կարգաս իմ գազադիս կամ գերեզմանիս վրա, որ ժողովուրդը լաց լինի սոսկումով և հասկանայ, որ բռնանալ պէտք չէ մեր կամքի վրա. որ մենք էլ մարդ ենք, սիրտ ունինք, կամք ունենք: Յունվարի 17-ին մեր տիկինին էլ նամակ գրեցի. (ուսուցչուհուն). նրա նամակի վրա ազաւնով ծալիկ սղար-

«կեցի. բայց քո նամակի վրա իմ ձեռքս խփեցի. ա-
 «ռանց ձեռնոցի է՝ դէհ, ձեռք տո՛ւր, իմ հարազատ
 «Երօ ջան: Ըստ մանրամասն եմ գրում, չը գիտեմ,
 «կը հասնի ձեռքդ թէ ոչ. որովհետև այս լիբր
 «Տէր-Մաթալը ամեն տեղ մարդիկ է գրել վրաս
 «հսկելու:

«Բարեկերով, սպասում եմ, սպասում եմ, սպասում
 «եմ պատասխանիդ:

«քո Սօնան»

(II նամակ.)

«Ի մ՝ Երօ ջանն»

«Առաջին նամակս գրեցի, բայց չ՛յաջողուեց ու-
 «ղարկել՝ ուղարկում եմ նրա հետ և երկրորդը:

«Արտասուքը ինձ խեղդում է այս ցաւալի վիճա-
 «կում: Ա՛խ, Երօ ջան, առաջի նամակումս ես գիմել
 «էի քեզ, որ բուժիչ խօսքերով մխիթարես ինձ. բայց
 «դու էլ քո չգրելովը ծանրացրիր ես աւելի իմ դառն
 «վշտերը: Ա՛խ, Երօ ջան, ինչո՞ւ ես պատմել սրան-
 «նրան մեր սէրը, որ այստեղ խօսում են. գիտես, իմ
 «սէր, թէ ինչ միջնորդում եմ ապրում: Եթէ խըն-
 «դիրքս չը կատարուեց՝ ես ինձ կը լսեզգեմ: Ուժ ու-
 «նեցիր լսելու՝ ինձ նշանել են Գալօյենց Սհօյի հետ,
 «որը Անտառոտ գիւղումն է ապրում այժմ իր առև-
 «տրական գործերովը: Արգետք չես կարող այն տե-
 «սակ մի նամակ գրել, ուղարկել նրան, որ կարգա-
 «լուն պէս՝ հեռագրի այստեղ թէ՛ ես ձեր ազգիկը չեմ
 «առնի: Ռ՛հ, որքան նւրախ կը լինէի, երբ ստանայի
 «այդ տեսակ լուր. կրկնում եմ, եթէ այս խնդիրս չը

«կատարուեց, ես նրան կին լինող չեմ, ես ինձ կը
 «թունաւորեմ ու կազատուեմ եմ այս դառն վիճակից
 «և անտանելի վշտերիցը, որոնք այս մի ամսուայ
 «ընթացքումը ինձ հող ու մոխիր դարձրին: Ա՛խ, Երօ
 «ջան, երբէք հանդատութիւն չունիմ. ո՞վ չը գիտէ սի-
 «րոյ բանը՝ անհող կը մրափի տանը: Երօ ջան, ես
 «Որբերի արտասուքը՝ գիրքը կարդացի. այդ տեղ
 «գրում է հեղինակը թէ՛ որբի արտասուքի ամեն մի
 «կաթիլը հասնում է երկինքը. բա ինչո՞ւ իմ արտա-
 «սուքը չի հասնում երկինքը, որ ես էլ ազատուիմ
 «այս տանջանքներից: Աշխատիր խանգարել, յետոյ
 «ղալ: Ոչ մի վայրկեան չը մոռացող, յիշող և քեզ
 «սիրող եմ:

«Ո՛ւր է Յարութը:

«Սպասում է, սպասում է, սպասում է պատաս-
 «խանիդ

«քո Սօնան»

(III նամակ.)

«Իմ՝ յոյս, իմ՝ կեանք Երօ:

«Ինչ-ինչ լսոյնդոտների պատճառով՝ առաջի եր-
 «կու նամակները իրանց ժամանակին չը կարողացայ
 «ուղարկել. դոցա հետ ուղարկում եմ և երրորդը: Ա՛խ,
 «Երօ ջան, ծովի չափ է վիշտս. եթէ քեզ հետ էլ
 «ապրեմ, չեմ մոռանայ այս անտանելի դարտերս: Ա՛խ,
 «ես ինչ անեմ. ես գրող չեմ, որ նրա (Սհօյի), հողին
 «տանջելով առնեմ. ես օձ չեմ, որ նրան թունաւորեմ,
 «խայթեմ. ես ատրճանակ չեմ, որ արձակուիմ նրա վրա

«և նոյն ըրպէին շունչը փչել տամ. ես ինչ անեմ.
 «զլուխս ինչ քարի տամ: Ա՛խ, երանի այն օրը, որ
 «կը մահանամ և առնելով իմ ծանր վշտերը, կը
 «պարկեմ խոնաւ հողի մէջ: Ա՛խ, երօ ջան, արդեօք
 «իմ վշտերիս ճար կան: Գրկնում եմ, ես կը խեղդուիմ
 «և նրա հետ շեմ ամուսնանայ: Ա՛խ, Աստուած իմ,
 «ես ինչ անեմ, որ ազատում էն շան տղիցը: Երօ
 «ջան, երգում եմ քո անուշով, որ միշտ սուրբ գնա-
 «լիս, կամ տունը մնալիս, խնդրում եմ Աստծուն, որ
 «նրա (Սհօյի) հօգին առնէ՛ ես ազատեմ: Աշխատիր,
 «աշխատիր խանգարել: Ա՛խ, սե լինէր էն նշանը,
 «որ եղաւ կրակ, ընկաւ սիրտս: Նս սուրբերին ուխտ
 «եմ գնում, գարձեալ քեզ համար եմ խնդրում աջո-
 «ղութիւն, արեւշատութիւն, ես նրան, էն շան տղին,
 «չեմ սիրի ոչ մի ըրպէ, որովհետեւ իմ աչքի գրողն
 «է: Ա՛խ, Երօ ջան, ո՛ւր ես, ո՛ւր, արտասուքը աչքե-
 «րիս եմ գրում այս տողերը: Ընդունիր դուցէ վեր-
 «ջին բարես:

«Յպատում եմ, սպատում եմ, սպատում եմ.

«քո Սօնա»:

— Այս նամակներից յետոյ, դու Երօ, ոչ մի իրաւունք
 չունես վշտանալու, որովհետեւ Սօնայի սիրտը իր
 ամբողջ էութեամբ քեզ է պատկանում. այդ նամակ-
 ներից երևում է, որ նա ուր որ լինի՝ հօգի տակ,
 կենդանի, թէ՛ մեռած, միայն քո անունը կը լինի
 նրա շրթունքների ամենանուիրական բառը, ո՛հ, որ-
 քան բազդաւոր ես դու, Երօ, լսում էիր, արդեօք,
 ինչպիսի կենդանի սրտով նա գրում է քեզ, որ խան-
 գարես այս ամուսնութիւն. ինչպիսի շեշտերով ու-

գում է օձ ու կարիճ դառնալ՝ միայն նրան սպանե-
 լու: Լսիր, Երօ, ինչ միջոց կարելի է՝ կ'անեմ. իսկ
 երբ ամենքն ապարդիւն լինեն՝ այն ժամանակ այս
 դաշոյնիս ուժով կը կատարեմ այդ թշուառ գոհի
 խնդիրը. եղիր միամիտ:

Երօն՝ մեռածի նման ընկած անկողնու վրա՝
 լսում էր նրան:

— Դու պիտի, Երօ, եթէ սիրում ես Սօնային,
 կրկնապատկես ոչժերդ և աշխատես քննութիւնները
 յաջող տալ ու աւարտել. իսկ ես վաղ առաւօտեան
 կ'ուղևորուեմ մեր գիւղը և մինչեւ քո վերադառնալը՝
 ամեն կարելին կ'անեմ և շեմ թողնի գործը գլուխ
 գայ. մի վհատիր՝ մնում է մի ամիս՝ մինչև վերջա-
 նայ ձեռ քննութիւնները: Երօն կարծես աչքերով հա-
 մաձայնութեան նշան էր տալիս նրան, յառելով իր
 հայեացքը դէպի նրան:

XI.

Մի օրից յետոյ Յարութը արդէն Ե... գիւղումն
 էր. նա այստեղ, ամեն ինչ թողած՝ մենակ միջոցներ
 էր որոնում արգելք հանդիսանալ Սօնայի և Սհօյի
 ամուսնութեանը. խօսեց Գէվօյի հետ, աշխատեց հա-
 մոզել նրան, որ յետ տայ նշանը և կամ Սօնայի կամքը
 հարցնի այդ դէպքում: Գէվօն սկսեց տատանուել և
 խօսք տուեց երեկոյեան խօսք բաց անել իրանը տա-
 նը և Սօնայի կամքը իմանալ. բայց դժբաղտաբար,
 ուրբաթը շուտ եկաւ քան շարաթ. Տէր-Մաթալը,
 որը՝ Յարութի յայտնուելու օրից միշտ երկիւղի մէջ էր՝

շտապից տեսնել Գէվոյին նախքան նրա տուն վերագառնալը. թէ ինչ ասեց նրան, ինչպէս իր ցանկութեան հասաւ այդ խաչագող տէրտէրը, մենք չը գիտենք. միայն Գէվոն տուն վերագառնալիս՝ չը կատարեց իր խոստումը և ոչինչ չ'ասաց ո՛չ իր կնոջը և ո՛չ Սօնային և այդ օրից յետոյ միշտ աշխատեց խոյս տալ Յարութից. եթէ սրան տեսնում էր դէպի իրան գալիս՝ ինքը գիտամբ շուռ էր գալիս և մի այլ կողմ էր գնում: Յարութը հասկացաւ թէ գործը որտեղիցն է ծուռել և լուսց. նա այն բնաւորութիւններից չէր, որոնք սիրում են ստորանալ՝ նպատակին հասնելու համար: Վերջապէս, ճարը կտրած՝ լսօսեց Սօնայի մօր հետ: Սա հօ կտրուկ կերպով միանգամայն պատասխանեց թէ՛ իր թքածը նորից լիզել՝ անվայել է համարում. Տէր-Մաթալը վաղօրօք էր ամբարցրել նոցա իրանց համոզմունքներէ մէջ:

Սօնային տեսնել ու բան իմանալ նրանից՝ անկարելի էր. նրան արգիլուած էր տանից գուրս գալ. մերթ-մերթ Արծուիկն էր այցելում նրան: Յարութը վճռեց սրան դիմել և սրա միջոցով հասկացնել Սօնային, որ ինքը կ'անէ ամեն բան՝ այդ պատճառով ասելու նրան, որ տխրել, յուսահատուել, մտատանջութեան մէջ ընկնելը՝ աւելորդ է: Մայն պիտի համբերութեամբ սպասել այդ բանի յաջող վերջանալուն:

Յարութի գալով Սօնան մասամբ մեղմացրեց իր յուսահատութիւնը. միայն անհամբեր սպասում էր Երօյի գալուն. բայց սա չը կար ու չկար:

Սօնային հանդատացնելուց յետոյ, Յարութը գրնաց Բ. քաղաքը, ուր ապրում էր տեղական գոր-

ծակալ վարդապետը. մի առ մի պատմելով նրան Սօնայի նշանադրութեան տպօրինի լինելը՝ նա խընդրեց նրան գալ և քանի հարցը սուր կերպարանք չի ստացել, անզնուտեղ քննել և լուծել այդ նշանադրութիւնը:

Վարդապետը վերջնականապէս մերժեց նրան իր գալուստը. սակայն խոստացաւ քաղաքի քահանաներից մէկին ուղարկել և ստուգել նրա ասածները թէ՛ Սօնան բոլորովին համաձայն չէ և վճռում է անձնասպանութիւն գործել, եթէ բռնի կերպով իրան պսակեն Սհօյի հետ: Յարութը մինչև անգամ ցոյց տուեց վարդապետին Սօնայի Երօյին գրած երրորդ նամակը, բայց նա չը հաւատաց և պահանջեց իր մօտ թողնել այն՝ ստուգելու համար: Յարութը չընդունեց այդ. Երօն Սօնայի գրութեան համաձայն՝ խնդրել էր Յարութին, որ ոչ ոքի ձեռք չը գցէ նամակը և իրան վերագարձնէ այն:

Մինչ այս, մինչ այն, օրերը անցնում էին օրերի յետեից: Վարդապետը ուղարկեց խոստացած քահանային Ե... գիւղ քննութեան: Քահանան իջևանեց Տէր-Մաթալի տանը, որից յետոյ, ընթերցող, կարծեմ, հասկանալի կը լինի ձեզ համար, թէ հարցը ինչ լուծում պիտի ստանար: Տէր-Մաթալի թելադրութեամբ Գէվոն ստիպեց Սօնային հիւանդ պարկել. երբ դժբաղդ զոհը յամառ կերպով մնաց կանգնած իր տեղում. հայրը կատաղութեան չափը կորցրած՝ բարկացաւ և իր ձեռքի հաստ ճիպոտով սկսեց այնպէս ձեռել աղջկան, որ սա համարեայ, թուլացած դեռին տարածուեց և եթէ մօր միջամտութիւն չը

լինէր, խեղճ աղջիկը զոհ պիտի գնար հօր անգթութեանը:

— Դու ինձ խայտառակում ես, հայ, — կրկնում էր Գէվօն, — այ քեզ խայտառակել. ո՞ւմ աղջիկն է էսպէս նշանուել, որ դու նշանուում ես. դալաթ արի քեզ ուսում տուի. ինչ է, ուզում ես ինձի համար թաղայ օրէնք մօկօնել, հայ. էս ինչ տէրտէր է. էս ինչ քննիչ է. էս ինչ քննութիւն է. էն շան որդի Յարութը գրանով ինչ է ուզում անել, աղջկայ տէր է ուզում գառնալ հայ. այ հիմի լսիր նրան. եթէ բանը էտ տեղը հասաւ, հազար կտոր կ'անեմ քեզ, բայց լաւ իմացիր, որ մի կտորդ էն լափազան, բայ բերան Երօյին չի հասնի, հայ, լսում ես, — դիմեց Գէվօն Սօնային, որը արդէն տաքութեան մէջ ընկած՝ մօր օգնութեամբ անկողին էր մտել: Եկաւ քննիչ քահանան, խօսեցրեց Սօնային և մօրը. նայեց Սօնային մի քանի անգամ, հարցրեց թէ արդեօք ինքը համաձայն է: Սակայն Սօնան ինքն էլ չիմանալով ինչու, միշտ էլ լռութիւն պաշտպանեց: Հօր սպառնալիքներն էին պապանձեցրել նրա լեզուն, թէ երեկուայ անողորմ ծեծի ազդեցութեան տակ, նա հիւանդ լինելով, չէր ըմբռնում, թէ ինչ է կատարում իր հետ: Սօնայի լռութիւններ համարելով համաձայնութեան նշան՝ բարեհոգի քննիչը մի լաւ ուտել-խմելուց յետոյ ողևորուեց քաղաք:

Տեսնելով որ ոչինչ չի կարելի շինել, Յարութը մնաց շուարած. բայց չը ընկճուեց: Նա իսկոյն և եթ մի լաւ նամակ գրեց Երօյին, որ վտանգ չը կայ. ուստի և խրախուսում էր նրան լաւ պատրաստուել

և լաւ քննութիւն տալ:

Ապահովուելով Երօյին այս կողմից նա սկսեց որոշ ծրագիրները պատրաստել Սօնային դուրս բերելու այդ ծանր պրութիւնից և չը թողնել, որ տեղի ունենայ նրա ամուսնութիւնը Սհօյի հետ: Նա գիտէր, որ երբ Տէր-Մաթալը իրայիններով ոտքի են կանգնել պաշտպանելու Գէվօյին, այլևս ապարդիւն է այս և այն ատեանները ժամանակ կորցնել. քանի որ ամեն տեղ նրա սրբազանը իր ճտերն ունէր, որոնք պիտի սեր սպիտակ գարձնէին ըստ իրանց նախնի սովորութեան և լաւը՝ վատ:

Երկար մտածելուց յետոյ, վերջապէս, Յարութը վճուեց Սօնայի Երօյին գրած և իրան մօտ եղած նամակը ուղարկել Անտառոտ գիւղը Սհօյին, որ սա հասկանայ թէ՛ Սօնայի սիրտը պատկանում է Երօյին և ոչ թէ իրան՝ այն էլ դեռ մանկութեան օրերից. սակայն՝ երբ յիշեց Երօյի խօսքերը թէ՛ նամակները չը պէտք է ոչորի տալ և ուրիշի ձեռք գցել, մանաւանդ, որ այդ թախանձել էր և ինքը՝ Սօնան, Յարութը վտիւեց իր վճիռը՝ նա այս անգամ եկաւ այն եզրակացութեան, որ անհրաժեշտ է մի բարեկամական նամակ գրել Սհօյին, որով և նա կը սթափուի և յետ կը կանգնի այդ ամուսնութիւնից:

Հետևեալ առաւօտը Սհօյին վճուած նամակը գրեց նա թէ՛ Սօնան Երօյին է սիրում, թէ՛ նոքա դեռ իրանց մանուկ օրերից սերտ կապերով կապուել են, որոնց և ոչ մի բան չի կարող բաժանել. բայց դժբաղտարար, հետեանքը այն չ'եղաւ, ինչ սպասում էր Յարութը. մի քանի օրից յետոյ սա Սհօյից ստացաւ պատասխան իր նամակին: Այդ պատասխանի մէջ ի

միջի այլոց. ՄՏօն գրում էր, որ ինքը այդպիսի յիմարութիւնների չի հաւատում; որ Սօնային ոչ ոք չի կարող խլել իրանից և վերջը աւելացնում էր՝ թէ նման բարեկամական միտք ունեցող նամակները հարկաւորութեան եղած ժամանակին հարկաւոր կը լինին (? !): Վերջին նախադասութեան միտքը Յարութը պարզ հասկացաւ, որ նա ճրպիսի կեղտոտ, անբարոյական բառերով է զինուած կեանքի համար: Նա հասկացաւ, որ ՄՏօն նման նամակներ բնական պահանջի պէտքերի համար պիտի գործ դնէ. աւելինը նա չէր կարող սպասել մի վաշխառու հօրից ծնուած, նոյնքան վաշխառու ազրուկ որդուց. էլ ինչ էր մընում անել Յարութին. օրէնքը, ազատ կամքը ոտքի տակ էր տրորուած ծնողների կողմից, խեղդելով թշուառ Սօնայի՝ իրանց աղջկայ ձայնը՝ հոգևոր ատեանները զեռ ոսկիներով էին դժբաղտաբար դեկավարում, մնում էր մենակ, որ ոյժը առաջ գար իր խախտուած իրաւունքները պաշտպանելու. այն ժամանակ Տէր-Մաթալների, Գէվօների, ՄՏօնների ապտակների փոխարէն՝ ապտակ պիտի ցոյց տալ, թէ և սրա մահուան դատավճիռը վաղուց արդէն կարգացած է քաղաքակիրթ երկիրներում. — գոնէ այս անգամ այս հարցին ես պիտի այսպէս նայեմ, եթէ սխալում եմ, թող ապագայ սերունդը ինքը կարգայ իմ դատավճիռը, կրկնում էր նա:

XII.

Գեղարքունեաց յունիսը զեռ նոր էր սկսուել. արին էլ ուրախ փայլում էր. լիճը զովացուցից գե-

փիւռով մեղմացնում էր արևի զօրութիւնը: Գաշաու արտորայք խանձուելուն մօտիկ այրուել էին. մի քանի շաբաթ էր, ինչ անձրևի երես չէին տեսել. երկինքը բարկացել էր ժողովրդի վրա: Էլ ինչ մատաղներ, էլ ինչ թափորներ էր, որ անում և կազմում էր թշուառ ժողովուրդը, սակայն, ինչպէս երևում էր, նախախնամութիւնը վճուել էր յիշեցնել բոլորին էլ եղիայի ժամանակները: Կէս օրուայ արևը այստեղ այն զօրութիւնը չ'ունի, ինչ այդ երկրի հարևան՝ Արարատեան գաշաի արևը. երբ կէս օրին արևը սկսում է եռալ իր ամբողջ էութեամբ, այդ ժամին լճից բարձրանում է մի հովացնող քամի, որը՝ թող ու դուման բարձրացնելով ճանապարհներից, այս տեղից, այն տեղից՝ տանում, սփռում է կիսախանձ կանաչների վրա: Եթէ տարին այդպէս է սկսում և շարունակում մինչև հունձը, այն ժամանակ անտանելի է դառնում թշուառ այդ ժողովրդի զրութիւնը. դարի ու ցորենը՝ այդ երկրի գլխաւոր հացահատիկները, չորանում, կաշում են գեանից այնպէս, որ անբաղղ գեղջուկը իր գեղջկուհու հետ, օրերով շաբաթներով կպած գեանին՝ հագիւ կարող է փիտօն անել (ձեռաքաղ): ձանապարհորդ չէր երևում Ե. քաղաքից եկող ճանապարհին. միայն հեռուից երևում էր փոշու անազին մի ամպ, որը բարձրադալով հոսող քամու հետ, թռչում էր երկինք և ապա փոքր առ փոքր ցած դալիս ու ծածկում կանաչների ծարաւ երեսը: Սեանա մենաստանն էլ վշտալից ծերունու նման բազմած ծովի երեսին՝ լուռ ու մունջ կերպով նայում էր բնութեան ու նրան այրուել—խո-

րովելուն և կարծես մտքում Աստուած էր կանչում խղճալ իր գաւակներին և մի յորդառատ անձրև ուղարկել: Բայց երկնքի գայրոյթը, ինչպէս երևում էր, վճռողական էր. ոչ մի կտոր ամպ չը կար երկնա-կամարի վրա: Ապա նա, կարծես, գլուխը այս ու կողմ շարժելով, բարկանում, կատաղում էր, որ իրան շրջապատած ջրերի այդ քանակը՝ անգոր է մեզմա-ցնել բնութեան ծարարը: Քամու հետ խօսքերը մէկ արած, նա ձգտում էր քշել, հեռացնել իրանից ալիքները դէպի կիսամեռ բուսականութիւնը. բայց ալիքները ոյժ չունէին աւելի առաջ գնալու. նորա, արագ-արագ վազելով դէպի ցամաքը, շրմփալով զարնում էին նրա բիրտ երեսին, ջարդ ու փշուր լինում, ճշում, վրնզղտում ու դէպի լիճը փախչում: Քամին՝ կատաղած իրան այսպիս անյաջութեան հա-մար շփում, աւելում, մարբում էր կզգու երեսը և նո-ցա առաջ շարտում, որ ճանապարհը ծռել, կտրել կարողանայ, սակայն անյաջող, փշրուած ալիքները խորասուզում էին ջրերի գիրկը, փակում, լափում և ծածկում իրանց աչքերը, որ կզգու փոշին չը կու-րացնի նոցա: Ճանապարհի փոշին հետզհետէ մօտե-նում էր. դա փոստային սայլակ էր, որը շրջապատ-ուած փոշու ամպերով, առաջ էր վազում: Մէջը մի-այն մի մարդ էր նստած, որը փոշու տարափի տակ ծածկուած, համարեայ կարծես, նոր էր գուրս եկել տարտարոսեան խաւարից: Մտտտանջութեան ովկի-անոսի մէջ խորասուզուած, նա ըստ երևոյթին, չէր էլ հետաքրքրում իր զգեստների մարբութեամբ էլ-զլխարկը, երեսը նոյնպէս ացատ չէին թանձր փոշու

ներկայութիւնից: Միայն նրա աչքերն էին համեմա-տաբար մաքուր մնացել: Ճանապարհորդը ուշադրու-թիւն էլ չէր դարձնում և շրջակայքի թուլացած, խաշուած կրութեան վրա. նո նայում էր հեռու, դէպի Սեանա մենաստանը: Ահա նա տեսաւ Առաքելոց սրբավայրը և, երեսը խաշակնքելով, հազիւ լսելի ձայնով, այնպէս որ կառապանը չը լսեց՝ փրնթփրն-թաց.— քեզ եմ կանչում, ո՞վ սուրբ Սեան, ազատիր իմ Սօնային նրա խեղտող այն բարբարոս ճանկերից, օգնիր ինձ՝ փրկել նրան ծնողաց բռնակալութեան լծից. ուխտում եմ, երբէք չ'ուրանալ խղճիս ձայնին. ուխտում եմ, մինչև կեանքիս վերջին օրերը նուիր-ւելայլոց բազմաւորութեանը, ընկածի, անարգուածի օգնութեանը և ամեն տեղ, ամեն խաւար անկիւննե-րում, լոյսի ճառագայթները տարածեմ իմ թշուառ ազգայինների մէջ: Ուխտում եմ ոչ մի բոպէ չը թող-նել ուսուցչի ծանր գաւազանը, միայն զեկավարիր ինձ՝ փրկել իմ թշուառ Սօնային,— արտասուքի կա-թիլները վերջին բառերի հետ ցայտեցին նրա աչքե-րից և, երեսի փոշու հետ խառնուելով ու սև-սև գծեր կազմելով նրա երեսին՝ ցած գլորուեցին: Փօքը ինչ սթափուելով իր թուլասրտութիւնից, նա հրամայեց կառապանին արագ քշել: Կառապանը թափ տուեց երասանակները, շացրեց և մտրակը պտրտելով օդի մէջ, շըմբացրեց ձիերին, որից յետոյ՝ վերջիններս կարծես թե առան, թռան. փոշին այլևս չէր հաս-նում սայլակին: Այսպէս շարունակելով ճանապարհը, վերջապէս, սայլակը հասաւ Այրի վանքի մօտերը:

Այդ ժամին ճանապարհի վրա երևացին երկու

ձիււորներ: Սորա գալիս էին Բ. աւանից և զնում էին գաւառը. իսկ սալլակը դէպի այդ աւանը: Սալլակը հանդարտ զնում էր ճանապարհով: Նրա միջի ճանապարհորդը նայեց նոցա և գլուխը կախ գցեց: Ձիււորներէից մէկն էլ նայեց նրան և բարձր ձայնով բարեկեց:

— Բարև, Երօ, գալուստդ բարի:

Ճանապարհորդը, որին անշուշտ ճանաչեցիր, ընթերցող, մեզ վաղածանօթ Երօն էր, որը գլուխ բարձրացնելով, նրա շարժումով առաւ բարեւ. որից յետոյ՝ դարձեալ գլուխը կախելով և մտատանջութիւնների մէջ ընկնելով, շարունակեց իր ճանապարհը:

Նա տեսաւ Սօնայի ազգական Բագոյին, որը բարեկամ իրան, Սհօյի հետ անցկացաւ զնաց. նա տեսաւ Սհօյին՝ իրան և թշուառ Սօնային անբազուտութեան տարտարոս գլորող հոսոսին և մի վայրկանում պատկերացաւ նրա ներկան իր սոսկալի գոյներով: Նա հասկացաւ թէ, ում հետ գործ ունի և ամբողջ մարմնով զոզաց: Գեռ այսպիսի անսպասելի մի սարսուռ էլ նա զգաց Բագոյի բարեկերպ ժամանակը, երբ իր և Սհօյի երեսը իրար հանդիպեցին: Նա մասամբ գիտէր այն ամեն անաջոյ միջոցները, որոնց Յարութը գործ էր դրել Սօնային փրկելու: Վերջապէս, մի քանի ժամից յետոյ Երօն ցած լջաւ սալլակից, որը արդէն կանգնել էր իրանց դռան: Պէտք էր տեսնել սրպիսի քնքաշուրթեամբ և շնչասպառ դուրս թուաւ մայրը և սրպիսի կաթոգին սիրով գրկեց իր բալայի գլուխը:

— Իմ արծիւ, իմ թառլան բալայ, էգ որքան ես երկարել, սրբան ես սիրունացել, ֆիտան բօյիչ ես դուրբան. էս վեց տարի է՝ աչքերս ջուր կտրեցին, իմ աննման. բայց դու չը կայիր ու չը կայիր, — կրկնում էր նրա մայրը, համբուրելով նրան և բաց չը թողնելով սրգու գլուխը իր ձեռքերից. իսկ որդին թմրածի նման նստել էր և չէր ուզում գլուխը բարձրացնել ու մօր խաթրը կտարել, — եթէ հեռուից քեզ տեսնէի, չէի կարող շանաչել, իմ սիրուն բալայ, էգ նորածիլ բեխերիդ ես մատաղ, էգ մատաղ ճակատիդ ես հէյրան:

Ճիշտ որ Երօն աճել և լեռնեցուն յատուկ գեղեցիկ մի տիպար էր ներկայացնում:

Մայրը ուղիղ էր նկատում, որ նրա հասակը զգալի կերպով բարձրացել էր. իսկ դէմքը իր առնական հայեացքով՝ սէր ու զգուանք էր տարածում ամեն տեղ. նորածիլ թուխ ընչացքը, թուխ մօրուքի հետ՝ խնամքով կոկած էր, որը աւելի քան գեղեցիկ էր դարձնում նրան:

Երօյի գալստեան լուրը մի ակնթարթում տարածուեց իրանց զիւղում: Նրա ազգական բարեկամները խումբ-խումբ թափուեցին նրանց տունը՝ համ նրան տեսնելու, համ Գաւթին աչքալուսանք ասելու: Հայրը արտասուքը աչքերին լուսթեամբ համբուրեց որդուն: Միայն մայրն էր, որ համբուրելով չէր կըշտանում սրգուց: Այդքան անսահման, անկեղծ և վառըն սիրով միայն մայրական սիրան է լցուած և միայն մայրական սիրան է ընդունակ եղակի սիրելու, փայփայելու, գուրգուրելու: Այն, մայրական սէրն է

միայն եղակի և նրա սահմանը՝ անորոշելի:

—Ախ, իմ արժիւ բալայ, — սկսեց զարձեալ նրա մայրը. — մի քանի ժամանակ զուրս մի եկ տանից, թէ չէ, էն անբաղդ Սօնան, որ քեզ էսպէս տեսնի՝ կսկծից սար ու ձոր կընկնի. — թշուառ մայրը չը զիտէր, որ Սօնայի անունը տալիս, որդու սիրան է կտոր-կտոր անում, խոցոտում: Նա դեռ ոչինչ չը զիտէր որդու կեանքից, միայն այնքան էր նրան յայտնի, որ Երօյի փոքր ժամանակը ինքը մտազկը էր Սօնային ուզելու: Ախ, բազը չը թողեց՝ նրան քեզ զսմաթ անելու. էհ, ջանդ սազ լինի՝ արար աշխարհ կը քանդեմ, ոտքի տակ կը տամ և Սօնայից լաւ կը ճարեմ քեզ համար....

Վերջին բառերը դեռ չէր վերջացրել, երբ Երօն ծանր վշտի տակ ամեն բան մոռցած՝ ուզողեց և մէջքը դէմ տալով պատին, շեշտակի մօր աչքերին նայեց: Գտան էր որդու այդ հայեացքը. նա մի ակնթարթում խոցեց մօր սիրտը, որը իսկոյն հասկացաւ իր մինուճարին զիպսած անողոր հարուածի խորութիւն. նա փոշմանեց իր ասածի վրա, բայց արդէն ուշ էր:

Երօյի գալուստը, ի հարկէ, անտահման ուրախութիւն էր պատճառել և Սօնային: Յարութը բայտրից ուշ եկաւ Երօյին տեսնելու, ուր էր նա, ոչ որ չը զիտէր. նա իր առօրեայ կատարած գործերի մասին ոչ որի հաշիւ չէր սիրում տալ. միւս առաւօտեան, դեռ արեւը չը ծագած՝ նա մտաւ Ալաշկերացոնց տուն: Սովորական հարց ու բարեկից յետոյ, Երօյի և Յարութի մէջ սկսուեց երկար ու բարակ խօ-

սակցութիւն: Յարութը խօսում էր տարացած և պնդում էր իր ծրագրով շարժուել Սօնային ապաստելու համար: Երօն գտնում էր նրա ծրագրերը անվայել մի կրթուած մարդի համար: Բայց նման վիճարանութիւնների ժամանակ ո՞վ կարող էր կտրել Յարութի ձայնը: Նրա փաստերը անթիւ ու անհամար էին. այն էէ համոզեցուցիչ փաստեր, որսնց հերքելը բացառիկ գէպրերի էր վերապահուած:

Սենեակումը ոչ որ չը կար, ուստի Յարութը և Երօն կարող էին ազատ վիճարանել:

—Որքան էլ ուզում ես, կարող ես հակառակել և քո մտքերը յայտնել. սակայն նոցանից և ոչ մէկը իրագործելի չէ. իսկ այն, ինչ որ ես ասել եմ, անպայման պիտի կատարեմ, որից յետոյ մեր ազնայ սերունդը նորովքով թող չիշէ իմ անունը. ծանրութիւնը ես իմ վզին եմ վերցրել. միայն դու չը պիտի հակառակես և արածներս վայրենի գործողութիւններ անուանես:

—Ախր, Յարութ, ինչ ես ասում, որ ինչ համաձայնեմ հետդ. եթէ ես տարբական հասկացողութիւններից դուրկ լինէի՝ դուցէ համաձայնուէի հետդ. ինչպէս կարելի է յաջող ըտպէ որոնել և փախցել Սօնային. չէ՞ որ օրէնք և ուրիշ աւելի քաղաքավարի միջոցներ կան նրան փրկելու:

—Կան, չեմ ասում չը կան. բայց դժբաղգաբար դոցա կատարողներ, գործադրողներ չը կան: Ես առանց քեզ որ հոգեոր Ատեանը ասեմ՝ դիմեցի, բայց ինձ ականջի տակով էին լսում և ինձանից պղծիւն նամակները պահանջում, որը, ինչպէս դու, նայեպէս

և Սօնան, չէք ուզում լսել անգամ, այլ ուզում էք լռութեամբ ձեր նպատակին հասնել, որը, չեմ իմանում, ինչպէս է լինելու. այն ինչ ժամանակը կարճ է՝ պսակի օրերը մօտենում են: Քննութիւնն էլ եկաւ, ամեն բան եղաւ, սակայն Տէր-Մաթալը իր սրբազանով ամեն տեղ էլ տարաւ յաղթանակը. իսկ այստեղ հօ թշուառ Սօնայի հայրը օրական մի քանի անգամ, ասում են, իր անբաղդ գոհին ծիծի, ջարդի է ենթարկում: Քո դալով, գիտես, սրբան անտանելի է դարձել անբաղդ աղջկայ զրութիւնը՝ նրան արգիւնուած է բազից դուրս նայել անգամ. էլ ինչ քաղաքավարի միջոց է մնացել, որով դու ուզում ես դեկավարուել. վաղը, միւս օրը Գալօն առօր-վառօր և բռնի կերպով եկեղեցի քաշ կը տայ այդ անբաղդ գոհին, իսկ պսակը հօ դժուար բան չի Տէր-Մաթալի համար. նա, ասում են, ամեն մի ծիսակատարութեան խորհուրդները մի քանի ժամով, յաճախ և օբով, առաջ է ասելիս լինում, թողնելով միայն էական խորհուրդը, որը միշտ կատարում է ծէսի ժամանակը:

— Ես համաձայն եմ քեզ հետ. սակայն մինչ այն ժամանակ, երբ Քրիստոսեան սեղանի առաջ պիտի կենակցութեան երգման «այո» և «ոչը» կատարուի, դու իրաւունք չունիս քո ծրագիրները իրագործելու. այդ ժամանակ պիտի աշալուրջ կերպով հսկել, որ Տէր-Մաթալը այդ վեհ խորհրդի երկու հակամիտ բառերի իմաստը չուրանայ և ըստ այսմ վարուի. գուցէ Սօնան այժմ փոշմանել է և, կարծելով որ իր փրկութիւնը այլևս անյուսալի է՝ համաձայնուել է

հօր կամքի հետ, թէև ես երբէք չեմ հաւատում այս վերջին ենթադրութիւնս:

— Վերջը կը փոշմանես և կը տեսնես, որ մենք, դժբաղդաբար տակաւին այն մթնոլորտում ենք ապրում, ուր միմիայն թագաւորում է գէնքի, ոյժի և փողի զօրութիւնը. վերջինից չունինք բացուած բերանները փակելու. իսկ առաջինի և երկրորդի հետ՝ համաձայն չես. մի խօսքով, շուտով ինքզ էլ կը համոզուիս, որ դարձեալ այս դաշոյնս կը լուծէ այդ խճրճուած հանդոյցը, որով փաթաթել են մեզ, — խոր հոգոց քաշելով՝ Յարութը վերջին բառերը արատանելիս, ցոյց տուեց իր գօտկից քաշ արած դաշոյնը:

XIII.

Այն օրից՝ երբ Երօն ոտք դրեց իր հայրենի Ե. գիւղը, Տէր-Մաթալը աւելի ես խորամանկ կերպով սկսեց գործ դնել իր զագրելի ծրագիրները: Ըստ երևոյթին, նոքա ոչ մի բանի վրա չէին մտածում և հոգս տանում, բայց և այնպէս զրանով նոքա աշխատում էին քնացնել, օրօրներ ասելով իրանց հակառակորդներին: Սակայն Երօն և Յարութն էլ այն պտուղներից չէին, որոնց հեշտ լինէր խաբել և քնացնել. նոքա, ընդհակառակը, Երօյի խորհրդով վճռել էին զիմել Ամենայն Հայոց Վաթուղիկոսին, որին ցոյց պիտի տային Սօնայի նամակները և պատմէին գործի զրութիւնը, որով և խանգարած կը լինէին այդ ամուսնութիւնը և հասած իրանց նպատակին: Մինչ սոքա այս զրութեան մէջ էին գտնուում, յանկած Ե-

կաւ Մշու ս. Կարապետի վանքից ե... զիւրը այդ սրբավայրի նուիրակ վարդապետը և իջաւ Գէվոյնեց տունը, որը երեցփոխ էր այդ ժամանակը:

Անիթը ինքն ըստ ինքեան ներկայացաւ Երօյին մտնել այդ տունը և տեսնուել նրա հետ, որովհետև ինքը եղի էր այդ մենատանում և ծանօթ էր նրա միաբաններին հետ: Նա զգուշութեան համար վերցրեց իր հետ մի փոքրիկ ատրճանակ, որը միշտ իր գրքապանուան էր պահում ճանապարհորդութիւնների ժամանակ և ուղևորուեց Գէվոյնեց տունը. նրա հետ գրնում էր և Յարութը: Ո՛հ ընթերցող, եթէ գէթ մի անգամ դուք զկացել էք ձեր կրծքում սիրոյ նշաններ և ճաշակել էք այդ նուիրական զգացմունքի քաղցրութիւնը, այն ժամանակ ձեզ համար պարզ կը լինի՝ թէ ինչ գրութեան մէջ էր գտնուում Երօյի սիրտը: Նա չ'իմացաւ թէ ինչպէս հասաւ Գէվոյնեց տունը, որից յետոյ՝ դուրսը բարձրացնելով դէպի նոցա սենեակը, ուր նրա կարծիքով պիտի լինէր վարդապետը. սակայն այնպէս չ'եղաւ՝ նրա հայեացքը անսպասելի կերպով հանդիպեց Սօնայի հայեացքին, որը լուսամտուտի մնաջը նստած, նայում էր դէպի դուրս: Ծանր էր Երօյի համար այդ բոլէն. նա ամբողջ մարմնով ցնցուեց, զոգաց և քիչ մնաց վայր ընկնէր. երկունս էլ մի քանի բոլէ լուս միմեանց երեսի նայեցին. վերջապէս, Երօն շուտ ուշքի եկաւ. նա դըլխարկը վայր բերեց և նրա նազելի շարժումով բարեկեց նրան այնպէս, որպէս ընդունակ են բարեկեց միմիայն սիրահար սրտերը: Սօնան ցնորուածի նման զեռ մտացել էր կանգնած տեղն ու տեղ և ոչ մի

շարժում անգամ չէր անում. նա սկզբում իր աչքերին չէր հաւատում, որ իրանից մի քանի քայլ հեռու կանգնած էր նա, որի համար ինքը պատրաստ է հերոսաբար իր կեանքը զոհելու: Առաջի տպաւորութեան տակ՝ նա քիչ էր մնացել իրան ցած շրջատէր նրա գիրկը, եթէ այդ թողնէին նրան լուսամտուտի երկաթեայ շշերը, սակայն երբ նա սթախուեց, երբ առաջի շշմեցնող վայրկեանները անցան և երբ իրականութիւնը իր գերի մէջ մտաւ՝ գիտակցօ թիւնը իր գերիշխող գերը կատարեց. նա սկսեց հեկեկալ և արտասուքի խոշոր կաթիլները իրար յետեւից անընդհատ դուրս ցայտեցին նրա աչքերից: Ինչո՞ւ էր նա լաց լինում. տրախութեան արտասուքներ էին դուրս, թէ տրտմութեան, — չը զիտենք. միայն մի բան որոշակի կարելի էր ասել, որ դուրս դառն բողբոջի նշաններ էին. բողբոջ ծնողական բունակալութեան դէմ. բողբոջ ուղղած հայ քահանային, որը, ուրանալով ամեն վեհ զազափարները յանուն իր եսի, անբազդութեան վիհն է գլորում իր անպաշտպան զոհերին և վերջապէս բողբոջ ուղղած անշափ ու անսահման սիրով սիրուած սիրահարին, որը տիրեց, տիրապետեց նրա սիրտը և թողնելով նրան այդ զրուութեան մէջ, ինքը մի քանի տարիներ անհետ կորաւ և միայն յայտնուեց այն ժամանակ, երբ նրա ներկայութիւնը բարդում, խորացնում էր նրա վերաւոր սրտի խոցերը, զարդերը:

Երօն հասկացաւ այդ. բայց արդէն ուշ էր: Վերջապէս, Յարութը դուրս բերեց նրան այդ գրութիւնից, նկատելով Երօյին, սր տեսնողներ կա-

րող են լինել և թշուառ աղջկայ տանջանքները ա-
ւելի ևս բազմացնել:

Երօն փշրուած ամանի նման, որը հազիւ է
կարողանում իր միջի կերակուրը սլահել և սեղանի
վրտ կանգնել, զողոտղալով, մի քանի շարժում արեց
և մտաւ նոցա բակը, ուր թախտի վրա նստել էր
վարդապետը, Գէվօն և Տէր-Մաթալը: Մօտենալով
վարդապետին, նա հազիւ կարողացաւ ասել՝ գալուս-
տըդ բարի, հայր սուրբ, ու նստեց նրա կողքին:
Սրան հետեց Յարութը, որը նոյնպէս տեղ բռնեց
թախտի վրա և զգալով Երօյի տրամադրութիւնը՝
ինքը սկսեց վարդապետի հետ զրոյց անել, սրը եր-
կուսին էլ լաւ ճանաչում էր: Երօն չէր մասնակցում
խօսակցութեան, պատճառարանելով, որ իր գլուխը
սաստիկ ցաւում է:

— Է՛հ, Աստուած օրհնէ ձեզ. այս տարի մեր կող-
մերը չ'եկար, հա՛:

— Ո՛չ, հայր սուրբ, առանց այն էլ այստեղ շատ
զործ ունինք, այս տարի և մեր ներկայութիւնը ան-
հրաժեշտ է մեր սեփական գօրծերը ուղղելու, — պա-
տասխանեց Յարութը:

— Կեցցեն ըզրանք, հայր սուրբ, երանի շատե-
րը հետևէին ըտոնց օրինակին, — վրա բերեց Տէր-
Մաթալը:

Երօն ուշքի եկաւ. նա տեսաւ թէ՛ որպիսի եզ-
ուիտական հողու տէր է Տէր-Մաթալը. նա մտարե-
րեց իրան վրա տուած նրա բողոքը և քիչ մնաց, որ
իւր սուր ու կծու պատասխանով նրա ձայնը խեղ-
զէր. սակայն մի զգուելի հայեացք ուղղելով նրան,

նա զգացնել տուեց նրան իր զգուանքի նողկանքը և
դառնութիւնը, որից յետոյ պատասխանելը աւելորդ
համարեց: Տէր-Մաթալն էլ հասկացաւ նրա հայեաց-
քի ամբողջ զօրութիւնը և դադարեց խօսելուց: Նորա
հասկանում էին իրար:

— Ձեր կողմերը, փառք Աստուծոյ, մերի նման
հօ՛ չէ, որ ձեր ներկայութիւնը անհրաժեշտ լինի, —
հարցրեց վարդապետը:

— Եթէ ոչ աւել, գոնէ նրանից պակաս էլ չէ,
հայր սուրբ, նկատեց Երօն, — այստեղ, ճիշտ է, քուր-
զը, թուրքը, մեզ չեն կողոպտում, բայց նրանց դե-
րը կատարում է հայր, այն էլ լուելեան՝ հեղութեան
արդարութեան և եղբայրսիրութեան վեհ գաղափարի
աւետարանը ձեռքին: Տէր-Մաթալը ոտքերը շարժեց,
բայց ոչինչ չխօսեց, միայն շուռ գալով Գէվօյի կող-
մը, նա փսփսաց նրա ականջին, — անխ, թէ Վէրապս
դադ կը լինէր, էգ կապ կտրածները հախիցը լաւ
կը դար:

— Ինչո՞ւ չէք պատժում այգալիսի գարշելի հա-
յին, — հարցրեց վարդապետը:

Մենք այստեղ շուտ պատժել չը գիտենք, այլ
թողնում ենք, որ իրանք հասկանան իրանց սխալը և
յիտ կանգնեն իրանց բռնած ընթացքից, — պատաս-
խանեց Յարութը:

— Էգ դժուար թէ գլուխ գալու բան լինի, — նը-
կատեց վարդապետը:

— Ոչ, դժուար չէ, հայր սուրբ, — ասաց դարձեալ
Յարութը, — այժմ մենք այստեղ էլ այգալիսի անդգամ
մարդկանց հետ պիտի վարուինք այնպէս չարաչար,

ինչպէս վարում էինք ձեր երկրում:

Տէր-Մաթաւր զարձեալ փափսաց Գէվոյի ականջին, — էդ շները օյին սարքեսցին հա՛, պիտի թէզ անել. ես հիմի եթասցեմ Գալօյի մօտ և նրան էլ պատւիրեսցեմ, որ երեք-չորս օրից յետոյ պատրաստութիւն տեսնի պտակը անելու, տեսնենք ըտուց յետոյ էդ լակոտները ինչ անեսցին: Պտակը պիտի կատարւի մեր հարեան Ա... զիւղում, ուր թէ սրանք, թէ իրանց ազգականները բան չեն կռնայի անել:

Գէվօն գլխի շարժումով տուեց իր համաձայնութիւնը: Տէր-Մաթաւր գուրս գնաց:

— Լաւ ժամանակ եկար, հայր սուրբ. վաղը մեր սուրբ Յովհաննէսի ուխտն է. եկէ՛ք թամաշայ, — ասաց Յարութը:

Մի քանի ժամ երկար ու բարակ աչսպէս զրոյց անելուց և իրանց Մշում եղած բարեկամներին հարցնելուց յետոյ, նոքա գուրս եկան վարդապետի մօտից:

Ճանապարհին Երօն յայտնեց, որ վաղը՝ սուրբ Յովհաննէսի ուխտից յետոյ, պիտի գնալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին տեսնելու, որովհետեւ ըոպէն այժմ թանկ է. — Սօնային այսպէս տեսնելուց յետոյ, ես հանգստութիւն չունիմ այլևս. անխ այն չքնաղ աչքերը տակն ու վրա արին իմ ներքին աշխարհը, — կրկնում էր նա:

Սուրբ Յովհաննէսի շրջակայքը ծածկուած էր մարդկանց հագարաւոր գլուխներով: Քէֆ ու ուրախութիւններին չափ ու սահման չը կար: Ամենից անելի աչքի էր ընկնում մի խումբ, որը իր արտասո-

վոր երգերով, պարերով ու լէլէներով՝ աչքի էր ընկնում. այդ խմբի մարդիկներից շատերը աւելի ես գահազանուում էին իրանց թրքահայի զգեստներով՝ դոյա մէջ մի քանի հօգի կային Եւրոպական տարազով՝ Յարութը, Երօն և ուրիշներ, որոնց չէր կարելի ճանաչել: Այդ խումբը այնպէս էր գրաւել ուխտաւորների ուշադրութիւնը, որ շատերը նոցանից չէին լսում, որ մատուռից ոչ հեռու մեզ ծանօթ նուիրակ վարդապետը տաքացած կերպով քարոզ է խօսում: Տեսնելով վարդապետին, Յարութը սաստեց իր ընկերին, որ առանց աղմուկի քէֆ անեն. իսկ ինքը Երօյի հետ նրա կողմը գնաց՝ քարոզին ականջ անելու:

Առաջի անգամն էր, որ այդ սրբափայլի ուխտի օրը ժողովուրդը քարոզ, կենդանի խօսք էր լսում իր հովիւների շրթունքներից: Բազմութիւնը հետզհետեւ խմբուում էր նրա շուրջը և իր հետաքրքրութեամբ նոր եռանդ ներշնչում նրան:

Երբ վարդապետը վերջացրեց իր քարոզը, Երօն և Յարութը մտան մատուռը, համբուրեցին և մի փոքր ուխտաւորներին նայելուց յետոյ՝ գուրս եկան: Երօն յիշեց վեց տարի առաջ այն օրը, երբ ինքը պատահեց Սօնայի հետ այնտեղ, յիշեց և մի ծանր հօդոց քաշելով, հեռացաւ մատուռից: Երբ նա Յարութի հետ վերադառնում էր իրանց խմբի մօտ, ճանապարհին տեսան Սօնային՝ շրջապատուած Գալօյեանց և Գէվոյեանց ազգականներով, որոնք սրանց տեսնելուն պէս, կրկնապատկեցին իրանց կեցցէները:

Լսելով զոցա ազգականները՝ Յարութը նկատեց Երօյին:

—Այ, եթէ գոնէ այժմ ինձ լսես՝ կը համաձայնուիս հետս, այն ժամանակ ես սոցա աղաղակները մի ակնթարթում փոխել կը տամ լացի և հեծեծանքի:

—Ի՞նչ ես անելու:

—Ի՞նչ.—Ես կը հրամայեմ իմ ընկերներին, ինչպէս գայլը թուցնում է գառան, այնպէս կը թուցնեն Սօնային, որից յետոյ, տեսնենք, ի՞նչ են անելու այս հաստապրուիները:

—Ինչո՞ւ այդ անարդ միջոցին զիմենք, երբ մենք հէնց այժմ ուղեւորոււմ ենք Ս. Էջմիածին Կաթուղիկոսի մօտ, ուր ոչ Տէր-Մաթալ և ոչ այս ու այն կարող կը լինեն խանգարել մեզ:

—Դու գիտես. բայց մի ներքին ձայն ինձ ասում է, որ դարձեալ դաշոյնդ պատրաստ պահիր. կարծես թէ մէկը ականջիս շնչում է՝ դաշոյնը և այդ գործը անբաժան ընկերներ են: Ես էլ եմ անարդ համարում այդ միջոցը, բայց գիտեմ և այն, որ այդ գործը խաղաղ ճանապարհով չի վերջանալու և, զուցէ, տուժողը մենք լինինք. ահա թէ ինչու ես ընկերներիս այս վերջերս միշտ անբաժան եմ պահում ինձանից: Ասա՛, խնդրեմ, երօ, ի՞նչ կը լինի մեր զրուժիւնը, երբ Վեհափառի մօտից վերադառնանք և Սօնային պակուած տեսնենք Սհօյի հետը:

—Այդ չի կարող այդքան շուտ տեղի ունենալ, որովհետեւ մեր գնալ գալը ընդամենս պիտի տէ՛ 5—6 օր. միթէ կարծում ես այդքան շուտ նորա արած կը լինեն այդ քայլը:

—Դուցէ և արած լինեն:

—Չեմ կարծում:

—Իզուր:

—Այն ժամանակ մենք կը շտապենք՝ 3—4 օրուայ վրա վերադառնալ:

—Դու եկ, երօ, ինձ հետ համաձայնուիր, ես այս յաջող ըրպէն իզուր չը կօրցնեմ. տղերք արգէն պատրաստ են:

—Ո՛չ երբէք:

—Կը փոշմանես, բայց ուշ կը լինի:

Երօն ոչինչ չը պատասխանեց. նա՛ տխուր ամպերի կնճիռները երեսին առած՝ հասաւ իրանց տըղերքի մօտը, որտեղից նորա մի քանի ժամից յետոյ՝ բոլորն էլ ճանապարհ ընկան զէպի ս. Էջմիածին:

Միայն Սօնայի և Տէր-Մաթալի սրտերը վկայեցին, որ նոցա ձեռնարկածը մի աւելի կտրուկ գործ է, որի հետեանքը լինելու է, առաջինի համար՝ փրկուժիւն, իսկ երկրորդի համար՝ պարտութիւն ու պատիժ: Տէր-Մաթալը և Սօնան իրանց աչքերով հետևում էին նոցա: Սակայն քնած չէր և Տէր-Մաթալը:

Սօնային մասամբ յայտնի էր Երօյի գիտաւորութիւնը՝ Արծւիկը պատմել էր նրան ամեն ինչ:

XIV.

Արգէն չորրորդ օրն էր, ինչ Յարութը Երօյի հետ հեռացել էին Ե.. գիւղից: Այդ չորս օրուայ մէջ Տէր-Մաթալը, համարեա, հանդիստ չ'ունեցաւ՝ այստեղ-այնտեղ ընկած, նա վերջապէս հասաւ մասամբ

իր նպատակին: Գալօն համաձայնուեց հետեիլ նրա խորհրդին, որին մենք ծանօթ ենք, ընթերցող, Տէր-Մաթաթի և Գէվոյի մէջ եղած խօսակցութիւնից ու փոփոսցից: Երկու տներն էլ լռութեամբ առաջ էին տանում հարսանեաց պատրաստութիւնները: Սօնան տեսնում էր, որ իր հօր տանը մի արտասովոր իրարանցում է առաջ եկել, որի հետեանքի մասին ինքը ոչինչ չէր հասկանում: Նա միայն այնքանը գիտէր, որ իրանց տանեցիք Գալօյենց տանեցիներին հետ պատրաստուում են գնալ Ա... գիւղի սուրբ-Փրկիչը ուխտ: Նա աւելի ևս ուրախացաւ, որ դրանով ժամանակը երկարում է, հետեապէս ձեռնառ է Երօյի համար, որը՝ մինչ այս, մինչ այն՝ վերագարձած կը լինի: Ծնողաց պատուէրի համաձայն՝ նա հաղնուեց, պատրաստուեց և, երբ Գալօյենց տանեցիք, ազգականները իրանց սայլակներով եկան Գէվոյենց դուռը, ինքն էլ իր մօր հետ դուրս եկաւ տանից և նստեց նոցա մօտ, սայլակի վրա, որը ճանապարհուեց գէպի Ա. գիւղը, ուր տղամարդիկ իրանց ձիաններով առաջ էին գնացել: Դոցա մէջ էին՝ Գալօն, Գէվօն, Սհօն և Տէր-Մաթաթը:

Սայլակները քշում էին նոցա մշակները:

Սհօյի մայրը նստել էր իր խնամու, Գալօյի կնոջ կողքին և ըստ երևոյթին, տխուր էր: Տեսնելով սրա տխրութիւնը, Գալօյի կինը սկսեց զրոյց անել նրա հետ:

— Քան, խնամի, ինչո՞ւ ևս սուս նստել: փոփոք Աստուծոյ, ինչ է պատահել, որ սգուորի պէս կըլսիս կախ ևս գցել. ուխտ գնացողը տխուր սրտով ճա-

նապարհ չի դնայ:

— Ոչինչ չի պատահել, խնամի ջան. ես չեմ իմանում, թէ ինչո՞ւ համար եմ տխրում. էս գիշեր վատ երազ եմ տեսել. դրա վրայ էի մտածում և կարծում եմ, հէնց զբանից էլ առաջ եկած կը լինի տխրութիւնս. մեր տերաէրն էլ առաւօտը եկաւ, էֆիմերտին բաց արեց ու ասաց՝ «երազդ երկու օրը կը կատարուի:»

— Ի՞նչ երազ ես տեսել, խնամի ջան. Աստուած բարին կատարէ:

— Սարի, խնամի ջան, մենք այս բոլորս նստած էինք մի շայիր-չիման տեղ. հաց էինք ուտում. ամեն մէկիս առաջ զբած էին էնպիսի սիրուն-սիրուն ամաններ, որ մարդի խելքը գնում էր. ոչ էն էր կերակուր ուտէինք, ոչ էն էր նրանց թամաշայ անէինք: Իմ Սօնայիս առաջի ամանը ամենից սիրուն էր. խեղճ բալէս հէնց էն էր ձեռքը մեկնեց, որ ուտէր իր ամանի կերակուրից, յանկարձ որտեղից որ էր՝ վերեից մի մեծ քար վեր ընկաւ և նրա ձեռքը ջարդ ու փշուր արեց՝ ամանն էլ հետը: «Վայ, բայայ» գոսացի ու վրա վազեցի. համա նա ուշաթափ գետին էր տարածուել: Մինչ ևս ուզում էի ուշքի բերել նրան, խնամիդ, ձէնս առնելով, զարթնեցրեց ինձ: Եանի, դրուստ, խնամի, հէնց էդ երազը միտս է գալիս, ջանս փշաքաղում է:

— Աստուած խէրն անի. զարդ մի արան, խնամի ջան, հրէս գնում ենք սուրբ-Փրկիչը, մի հալալ սըրտով մոմ վառիր, մտտագ խոստա, երազդ բարին կը կատարուի:

— Հնա, խնամի ջան, մեռնիմ նրա սուրբ գորութեանը, — երեսը խաչակնքելով ասաց Սօնայի մայրը, թող էն սուրբ-Փրկիչը իմ բալայիս բազրը փայլուն անի, ես շամեն տարի նրա դուռը գամ, մի-մի սև գառ էլ մատաղ բերեմ հետս:

Մինչ սորա այսպէս զրոյց էին անում, սայլակը սկսեց իջնել մի դարբվայր, որոնցով աւատ է Ա... զիւղի այդ ճանապարհը: Եզները չը կարողացան զսպել սայլակի ահագին ծանրութիւնը և սկսեցին վազել, յանկարծ լսուեց մի թրրիկոյ և սայլակը շուռ եկաւ: Նրա վրայի եղած կանայք սկսեցին հարայհրոցով այնպիսի մի ճիշ, աղաղակ բարձրացնել, որ լսողի սիրտը տակն ու վրա էր լինում: Նորա բոլորն էլ սայլակի վրայից գետին նետուեցին. բայց բարեբաղդաբար, զգալի վնաս չէր պատահել՝ Սօնայի ճակատն էր մի թեթև կապտել, իսկ մօր ձեռքը մի փոքր շանգուռել էր. մնացածներին թէև թեթև-թեթև վրնամներ պատահել էր, բայց շանգուռած ոչ ոք չունէր: Սորա շուտով վերկացան, թափ տուին իրանց շորերը և շարուեցին սայլակի վրա: Ապա Գալօյի կինը սուր-սուր հայհոյանքներով սաստելով մշակին, հրամայեց զգոյշ լինել և չը շտապեցնել եզներին: Մշակը լուծեամբ վեր առաւ իր խարազանը և սկսեց քշել սայլակը:

Գալօյի կինը՝ երեսը փոշուց սրբելով, սկսեց ընդհատուած խօսակցութիւնը շարունակել:

— Խնամի ջան, — զիմելով Սօնայի մօրը. — երազրդ կատարուեց և փնօք Աստուծոյ, որ վնաս չը պատահեց, — ապա տեսնելով Սօնայի ճակատը, նա

երկու ձեռքը իրար գարկելով, շարունակեց. — անխքօւսնամ ես, իմ բալայ, խօսմ շատ չի ցաւում, ան շարդ տանիմ, իմ Սօնա ջան: Սօնան ոչինչ չը պատասխանեց:

— Խնամի ջան, տեսար որ իմ տխրութիւնը իզուր չէր, դեռ Աստուած էլ բեթարէն ազատէ, դիմեց Գալօյի կնոջը Սօնայի մայրը:

— Էլ ինչ պիտի լինի սրանից տելի բան:

— 2 է, խնամի, ես իմ երազից շատ եմ վախենում:

— Ի զուր տեղն ես վախենում, երազդ կատարուեց, պրծաւ, խօսմ հազար անգամ չը պիտի կատարուի:

— 2 է, խնամի, տէրտէրն ասաց «երկու օրուայ վրան կը կատարուի:»

— Է՛հ, էնպէս երազ էլ կայ, որ շուտ է կատարուում: — Այսպէս խօսալով, վերջապէս, նորա հասան Ա... զիւղը և գնացին իրանց բարեկամների մօտ, ուր մի քանի ժամ առաջ եկել էին նոցա տղամարդիկը:

Հետեւալ օր նորա բոլորը միասին գնացին սուրբ Փրկիչը ուխտ՝ մատաղ արին իրանց անվնաս ազատուելու համար և ամբողջ օր մինչև երեկոյան կեր ու խումբի մէջ անցկացնելուց յետոյ՝ սկսեցին պատրաստուել զէպի զիւղի եկեղեցին: Մուլթը արգէն սկսել էր իր թեթի տակ առնել Ա... զիւղը, որը իր արտաքինով, իր բնակիչները ազբատիկ նիստ ու կացով՝ դանազանում էր Գեղարքունեաց երկրի մնացած զիւղերից: Նրա բնակիչները թիւը աչքի ընկնող չէր՝ 20 - 30 տուն էր, այն էլ մատնուած գառն

աղքատութեան ճիւղերն: Դրսի աշխարհի և ոչ մի տեղեկութիւն չէր հետաքրքրում նոցա, ինչպէս և այդ օրը իրանց գիւղը եկող Ե. գիւղացիներէ ներկայութիւնը ոչ մի ուշադրութեան չէր առնուած: Բոլորն էլ երկրագործներ էին, որոնք հազիւ հազ իրանց ճակատի դառն քրտինքով մի կտոր հաց էին ճարում իրանց գոյութիւնը պաշտպանելու համար: Վաղ առաւօտեան գտնուելով բաց դաշտի գրկում, նոքա երեկոյեան վերագառնում էին յօգնած, թմրած, իրանց աղքատիկ ընթրիքը անում ու Մորփէոսի գիւղը ընկնում:

Գիւղում միակ աչքի ընկնող շինութիւնը եկեղեցին էր, որը գտնուում էր գիւղի հարաւային կողմում գիւղացիների խրճիթներից մի փոքր հեռու: Դա քարաշէն մի բարձր շինութիւն էր՝ շրջապատուած նոյնպէս քարեայ պարիսպով: Ինչպէս տեսաք, ընթերցող, գիւղը աղքատ էր, հետեւապէս աղքատ էր և եկեղեցին. սակայն այդ երեկոյեան եկեղեցու մէջ մի արտասովոր հրավառութիւն կար, որը դեռ հեռուից նայողների ուշադրութիւնն էր գրաւում. երբէք այդ աղքատիկ յարկի տակ այգալիսի ճօխ հրավառութիւն չէր եղել՝ բոլոր ջահերը բոցերի մէջ էին. մոմերին հօ թիւ ու համար չը կար. իւրաքանչիւր պատկերի առաջ մի քանի տասնեակ մոմեր ցցուած՝ տխուր կերպով արձակում էին իրանց լոյսի ճառագայթները ու լուսաւորում եկեղեցու ներսը: Եկեղեցու մէջ, բեմի առաջ, կանգնած էր մեզ ծանօթ Տէր-Մաթալը, որը այդ գիւղի հովուողն էր և աղօթքներ էր փրկութեան փրկում. բեմից քիչ հեռու կանգնած էին մի քանի

կանայք և իրար հետ՝ կամացուկ փափում էին ու զայրոյթ յայտնում մի ինչ որ աղջկայ հասցէին:

Վերջապէս Տէր-Մաթալը սկսեց պօսակի արարողութեան խորհուրդը. այդ ժամանակ կանանց ըստուար մի խումբ՝ իր մէջ առած մի գեղեցկատեսիլ աղջկայ, հրելով ներս մտաւ և, բրդելով նրան դէպի բեմ, սեղանն էր քաշում: Թշուառ զոհը մի քանի անգամ վայր ընկաւ, ճիշ արձակեց, օգնութիւն գոչեց. բայց տղամարդկանց հարբած աղաղակը և քահանայի սպառնական խօսքերը խլացրին նրա ձայնը, Գէհ, եմբի, եմբի, հերիք է նազ անես, - զոչում էր նա:

Թշուառ զոհին կանգնեցրին սեղանի մօտ փրքուած կանգնած մի երիտասարդի կողքի, որը իր խաչեղբօր հետ ցցուել էր և սպասում էր հարսին: Երբ վերջինս նրա մօտը բերին, նա ամուր կերպով նրա ձեռքը իր ձեռքի մէջ առաւ, իսկ կանանց բազմութիւնը շարուեց նրա կողքերը և աշխատում էր իր ձեռքի վրա պահել, համարեա, թուլացած զոհին:

Ընթերցող, անշուշտ հասկացաք, որ այդ թշուառ զոհը Սօնան էր, որին ուխտի բերելով սուրբ Փրկիչ, Տէր-Մաթալի խորհրդով բռնի կերպով պսակում էին:

— Քա՛, խնամի ջան, աղջիկս նուագած է, ճանապարհին էլ ո՛վ գիտէ՝ ինչ պատահեց. տեսար ինչպէս ճակատը ուռեց, ախ, իմ լուսը քօռանայ, բալայ ջան, — դիմեց այս խօսքերով Սօնայի մայրը Գալօյի կնոջը, որը իր Սհօյի կողքին կանգնած՝ նրա վզի կարմիրն էր դրստում, որը արձակուել ու նրա ուսերովն էր ընկել:

Ահա նոցա մօտ եկաւ Տէր-Մաթալը և, խաչը

ձեռքին բռնելով, դարձաւ դէպի նորապսակները հետեալ խօսքերով:

— Տեսէք, սիրելիք, զիս Աստուծոյ տան մէջն ենք կանգնելի, սուտ խօսալ դագ հո՞ բսկի չ'իլնելի, ինչ կը հարցուցեմ, զուզը ասէք. — ապա նա՞ զանալով փեսացուին ասաց, — որդեակ, ցաւ կայ, չօռ կայ, հիւանդութիւն, աղար-բէգար կայ, զու մինչև մեռնելդ տէրն ես ըտոր, որ պսակուեսցես հետը:

— Այո՞, տէրն եմ, — պատասխանեց Սհօն:

Քահանան երեք անգամ կրկնեց այս ձեւակահական հարցերը, եթէ «ոչ» էլ ասէին, նա դարձեալ համոզելով պիտի պսակէր:

Մինչ սորա այս զրուածեան մէջ էին գտնվում, յանկարծ զրտում լսուեցին ձիանների ոտքերի զրոփիւններ: Եկեղեցում եղած հարբած ամբոխը ուշադրութիւն չը դարձրեց այդ բանի վրա: Մի երկու ըսպելից յետոյ եկեղեցին մտաւ մի ջահել եւրոպական տարագով հագնուած երիտասարդ և տեսնելով նորապսակները այս գոյզը՝ մնաց շշմած՝ ու սառած տեղնուտեղ. ուշքի գալով, նա եկաւ և ուղիղ նորահարսի դիմաց կանգնեց:

Բազմութիւնը չը հետաքրքրուեց նրանով:

Տէր-Մաթալը, վերջացնելով Սհօյի հետ իր հարցերը, դարձաւ դէպի Սօնան:

— Որդիս, ասո՞ն տեսնեմ, վկայի՞ր, լսեմ. այս Աստուծոյ տաճարի մէջը, այս երիտասարդը, որը կողքիդ կանգնած է, պսակուում է քո հետը. զու հաւան ես, տէրն ես:

Սօնան սթափուեց, նա գլուխ բարձրացրեց և ինչ, — իր առաջը ցցուած էր մեռածի կերպարանքը երեսին՝ Երօն, որը շնչասպառ նրա պատասխանին էր սպասում. Երօյի մօտին կանգնած էր Գէվօն, որը ուղիղ իր աղջկայ երեսին նայելով, բարկութեան կնճիռները երեսին, կարծես, սաստում էր աղջկան, որ չը խայտառակի իրան: Հասել էր վերջին օրհասական ըսպէն, որով Սօնան իր կամքի ոյժով կամ փրկուած՝ կը լինէր, կամ ամբողջութեան տարտաբոսը գլորուած կը լինէր թէ իրան և թէ Երօյին:

Նա աչքերը բարձրացրեց դէպի վեր՝ նայեց ու արդարութիւնը խաչի վրա մատնուած տեսաւ. մի սոսկում անցաւ նրա երակներով. երբէք նա այնպէս չէր վախեցել խաչելութեան այդ սրբանկարից, ինչպէս այսօր, ապա, կարծես, ինքն իրան կամացուկ կրկնեց. — միթէ ես էլ պիտի գոհ գնամ այս անմեղ նազովրեցու նման մարդկանց անգթութեանը. — ոչ, դա ինձանից է կախուած, իսկ նազովրեցու փրկութիւնը՝ նրանից կախուած չէր: Յետոյ նայեց հօրը և իսկոյն երեսը շուռ տուեց դէպի Երօն: Նոցա հայհացքները հանդիպեցին իրար. սրբան գութ, սրբան աղէքսանք կար Երօյի աչքերի մէջը՝ տեսաւ նա այդ, տեսաւ ու հասկացաւ և ապա դառնալով դէպի Տէր-Մաթալը՝ բարձր ձայնով պատասխանեց:

— Ո՛չ, ես ոչ հաւան եմ և ոչ տէրն եմ:

— Չգաստացիր, բալաս, էդպիսի բան սով է լսել ու տեսել. զգաստացիր, զուցէ չար սատանան քեզ խարեց և զու էդպէս պատասխան տուեցիր:

— Չէք տեսել, զէհ, տեսէք, չէք լսել՝ լսէք. ես սո-

րա հետ ամուսնացող չեմ, — կրկնեց Սօնան քահանային, որը՝ բաց անելով իր բերանը, իր օձի լեզուով սկսեց համոզել նրան: Սակայն նրա խօսքերը բերանին մնացին. Երօն այլևս չը կարողացաւ տանել, նա էլ նոր հոգի, նոր կեանք առնելով, մօտեցաւ քահանային և բարձր ձայնով սպառնաց:

— Դուք այստեղ բռնութիւն էք գործ դնում. դուք, որ կանչուած էք արդարութեան գաւազանը ձեր ձեռքին զեկավար ունենալով. միթէ չը լսեցիք, որ Սօնան երկու անգամ մերժումը կրկնեց, էլ ո՞ր էք ձեր համոզմունքի անարգ տօպրակը բաց անում: Ահա և Կաթողիկոսի հրամանի պատճէնը՝ այդ թըշուառ զօհը իմս է, տեսնենք ո՞վ սիրտ կ'անի մօտ գալու՝ նրան ազատելու: Վերջին խօսքերը գեռ չը վերջացրած, Սօնան թափ տուեց Մհօյի ձեռքը և նետուեց Երօյի զիւրկը:

Տեսնելով իր անարգուած պատիւը, Մհօն կատաղած գազանի նման մօտ վազեց. նա իր ձեռքում բռնած ունէր իր դաշոյնը, որը նորապսակները, ըստ նախնի սովորութեան, կրում են իրանց վրա պսակի ժամանակը:

— Ես պիտի խլեմ, — ասաց նա, — և ան, ինչպէս, վերջին բռուերի հետ նա դաշունը մեխեց Երօյի կրծքումը, որը արիւնաշագախ վայր ընկաւ:

— Անաստուած, գազան, — ճշաց Սօնան, — ինձ էլ, ինձ էլ, — ասաց նա, — նրանից յետոյ ես ապրողը չեմ, — այս խօսքերի հետ թշուառ աղջիկը դուրս բերեց դաշոյնը Երօյի կրծքից և մի վայրկեանում այնպէս շտապ-շտապ ցցեց իր կրծքում, որ ներկայ լի-

նողները մնացին շիւարած, և «Երօ ջան» գոռալով, ընկաւ նրա դիակի վրա:

Այդ բուպէին մի խումբ զինուած մարդիկ թափուեցին եկեղեցին, որոնցից մէկը փրփուրը բերանին՝ զէպի սեղանը վազեց, ուր փախել և ապաստան էր գտել քահանան:

— Դուրս, անդգամ, դու ես այս անմեղ զոհերի արեան պատճառը, դու. ահա այն դաշոյնը, որը միշտ պատեանից դուրս է եկել անմեղների դատը պաշտպանելու, այսօր և պարտական է քո արիւնով լուանալ այս սրբավայրը, որ դուք և ձեր նմանները եղեանագործութեան աներ էք դարձնում, չէ՞ որ դու դադարած, արգիլուած ես քո քահանայագործութիւնից. ինչ է քո արածը:

Վերջին խօսքերի հետ դաշոյնը մի պտոյտ արեց և ցած իջաւ Տէր-Մաթալի վզին, տապալելով նրան գետին. կարմիր արիւնը ներկեց սեղանը:

— Ես մասամբ թշուառ Երօյի վրէժը լուծած եմ, տղայք, բռնեցէք այդ վաշխառուի կորիւնին, որը իր դարձ ձեռքերով թափեց այս երկու անմեղ սիրահարների արիւնը: Ա՛խ, Երօ, ինչո՞ւ մեզանից առաջ եկար և շտապեցիք:

Դա Յարութի ձայնն էր, ընթերցող:

Վ Ե Ր Ջ.

891.99

W-27